

Ευρωπαίοι Οικονομολόγοι για μια
Εναλλακτική Οικονομική Πολιτική στην Ευρώπη

EuroMemo Group

**Προοπτικές για μια
λαϊκή πολιτική οικονομία
στην Ευρώπη**

Υπόμνημα 2019

*Αφιερώνεται στη μνήμη του Έλμαρ Άλτβατερ
καθηγητή Πολιτικών Επιστημών
στο Ινστιτούτο Otto Suhr στο Βερολίνο,
ο οποίος με την ξεχωριστή και καινοτόμα σκέψη του
συνέβαλε στις επεξεργασίες
της Ομάδας των Ευρωπαίων Οικονομολόγων.
Ο Έλμαρ Άλτβατερ απεβίωσε την 1η Μαΐου του 2018.*

Το Υπόμνημα των Ευρωπαϊών Οικονομολόγων 2019 βασίζεται στις συζητήσεις και τις μελέτες που παρουσιάστηκαν στο 24ο Εργαστήριο για μια Εναλλακτική Οικονομική Πολιτική στην Ευρώπη, το οποίο διοργανώθηκε από το EuroMemo Group σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο του Ελσίνκι το διάστημα 27-29 Σεπτεμβρίου 2018 στο Ελσίνκι.

Περιεχόμενα

Περίληψη	9
Εισαγωγή: διευρυνόμενη διαφοροποίηση	16
1. Μακροοικονομική πολιτική και μεταρρύθμιση της ΟΝΕ: αυξανόμενη αδυναμία της οικονομίας	22
Ανάλυση: Η πολιτική οικονομία των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων	29
2. Νομισματική και χρηματοπιστωτική πολιτική: αποτυχία της χρηματοπιστωτικής ενοποίησης	36
3. Η παραγωγική δομή της ΕΕ και η ανάγκη για βραχυπρόθεσμο και μεσοπρόθεσμο μετασχηματισμό	42
4. Η κοινωνική πολιτική της ΕΕ και το σκανδιναβικό μοντέλο κοινωνικής πρόνοιας	49
5. Ο αυταρχικός λαϊκισμός και η πρόκληση ανοικοδόμησης μιας λαϊκής πολιτικής οικονομίας για την ΕΕ	59
Λίστα υπογραφών	71

Περίληψη

Εισαγωγή: διευρυνόμενη διαφοροποίηση

Το 2018 όλες οι οικονομίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης παρουσίασαν αύξηση για δεύτερη συνεχόμενη χρονιά, αλλά οι προβλέψεις για το 2019 έχουν μειωθεί λόγω της διεθνούς αβεβαιότητας, με την προοπτική μιας σημαντικά μικρότερης αύξησης της παραγωγής στις ΗΠΑ και την επικίνδυνα μεγάλη υπερχρέωση στην Κίνα. Στο πλαίσιο αυτό, η διοίκηση Τραμπ απαιτεί από τους εμπορικούς εταίρους των ΗΠΑ να μειώσουν το πλεόνασμά τους προκειμένου να περιοριστεί το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου της χώρας. Πράγματι, ορισμένες αλλαγές συμφωνήθηκαν με τον Καναδά και το Μεξικό καθώς και με την ΕΕ, αλλά η σύγκρουση με την Κίνα έχει βαθύτερες ρίζες και ενδέχεται να επιδεινωθεί περαιτέρω το 2019.

Στον τομέα της άμυνας, οι ΗΠΑ αντέδρασαν αρνητικά στις ευρωπαϊκές προτάσεις για την ανάπτυξη περιορισμένης ανεξάρτητης δυναμικότητας. Παρά το γεγονός ότι η συνεργασία μεταξύ της ΕΕ και της Βρετανίας αναμένεται να συνεχισθεί, οι όροι με τους οποίους η Βρετανία αποχωρεί από την ΕΕ –στο τέλος Μαρτίου– παραμένουν αντικείμενο διαμάχης στη Βρετανία. Στην ευρωζώνη παρατηρείται αυξανόμενη διαφοροποίηση μεταξύ των χωρών του Βορρά και εκείνων του Νότου ως προς το ύψος της παραγωγής. Ειδικότερα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ζήτησε από την Ιταλία, η οποία κατέγραψε σχεδόν μηδενική αύξηση της παραγωγής της από τότε που εντάχθηκε στο ευρώ, να αποσύρει τις προτάσεις που κατέθεσε η νέα κυβέρνηση συνεργασίας. Ωστόσο, σε πολλές χώρες η ανεργία και η αυξανόμενη κοινωνική δυσαρέσκεια οδηγούν σε ανησυχητική αύξηση της στήριξης προς ακροδεξιά πολιτικά κόμματα και, παρά τις ορισμένες θετικές εξελίξεις στην Ισπανία και την Πορτογαλία, τα προοδευτικά κινήματα στην Ευρώπη παραμένουν αδύναμα.

1. Μακροοικονομική πολιτική και μεταρρύθμιση της ONE: αυξανόμενη αδυναμία της οικονομίας

Η ευρωζώνη και η οικονομία της ΕΕ αναμένεται ότι θα συνεχίσουν να ανακάμπτουν. Ωστόσο, οι προβλέψεις ως προς τον ρυθμό αύξησης μειώθηκαν σημαντικά για το 2018 και το 2019, κυρίως λόγω των λιγότερο ευνοϊκών συνθηκών της ζήτησης καθώς το παγκόσμιο εμπόριο επιβραδύνεται. Η γεωπολιτική κατάσταση και ειδικότερα η εμπορική σύγκρουση μεταξύ των ΗΠΑ και της Κίνας δημιουργεί σοβαρούς κινδύνους για την παγκόσμια ζήτηση και κατά προέκταση για τις εξαγωγές των χωρών της ΕΕ. Τυχόν αποτυχία επαναρρύθμισης του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος σε συνδυασμό με το αυξανόμενο χρέος και τις φούσκες που τροφοδότησε η επεκτατική νομισματική πολιτική συνεπάγονται σημαντικό κίνδυνο για νέα κρίση του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Η πολιτική σύγκρουση σχετικά με το δημοσιονομικό έλλειμμα της Ιταλίας μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα νέες εντάσεις στις χρηματοπιστωτικές αγορές με αποτέλεσμα ακόμα και την χρεοκοπία της Ιταλίας, μια νέα χρηματοπιστωτική κρίση και το τέλος του ενιαίου νομίσματος. Τέλος, αλλά εξίσου σημαντικό, οι πολύ αβέβαιες προοπτικές του Brexit επιβαρύνουν περαιτέρω τις οικονομικές προοπτικές της ΕΕ.

Παρά την ανάγκη για πολύ πιο θεμελιακού τύπου μακροχρόνιες αλλαγές, οι προτάσεις για τη μεταρρύθμιση της ευρωζώνης πρέπει να αξιολογηθούν σε σχέση με τρία κριτήρια: εάν η υλοποίηση της πρότασης θα είχε ως αποτέλεσμα 1) την προστασία των κρατικών ομολόγων από την πίεση των αγορών ομολόγων μειώνοντας τον κίνδυνο για την χρεοκοπία χωρών, αντί της υπαγωγής τους στον έλεγχο της κερδοσκοπίας των αγορών (π.χ. ευρωομόλογα, Ασφαλές Ομόλογο Ευρωζώνης, έναν μηχανισμό σταθερότητας ή διάσωσης σε ευρωπαϊκό επίπεδο), 2) την αναβάθμιση της δημοσιονομικής πολιτικής ώστε να λειτουργήσει ως σταθεροποιητικός μηχανισμός για συμμετρικές διαταραχές στην ευρωζώνη και για μη συμμετρικές διαταραχές στο εθνικό επίπεδο, επιτυγχάνοντας ταυτόχρονα σημαντικές και σταθερές δημόσιες επενδύσεις σε (οικολογικές) υποδομές, καθώς και στην έρευνα και τεχνολογία (επανερμηνεία του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης, Χρυσό Κανόνα για τις δημόσιες επενδύσεις, ευρωπαϊκό

πρόγραμμα επενδύσεων, δημοσιονομική ικανότητα, οποιοδήποτε είδος σταθεροποιητή στο ευρωπαϊκό επίπεδο), 3) τη μείωση των μακροοικονομικών ανισορροπιών μεταξύ των χωρών μελών, καθώς και μεταξύ της ΕΕ και του υπόλοιπου κόσμου μέσω ενός καλύτερου μακροοικονομικού συντονισμού, περιφερειακών και βιομηχανικών πολιτικών και μεταβιβάσεων από το κέντρο προς την περιφέρεια.

Λαμβάνοντας υπόψη τις βασικά διαφορετικές αντιλήψεις για τη μακροοικονομική πολιτική, είναι απίθανο η Γερμανία ή άλλες χώρες όπου αντίστοιχες αντιλήψεις κυριαρχούν να δεχτούν οποιαδήποτε πραγματική πρόοδο με όρους μακροοικονομικής σταθεροποίησης, θεωρώντας ότι αυτού του είδους τα μέτρα μειώνουν την αίσθηση εθνικής ευθύνης και υποσκάπτουν την αρχή της μη διάσωσης («no bail-out principle»). Συνεπώς, είναι πολύ πιθανό οποιαδήποτε τυχόν προοδευτική μεταρρύθμιση να συνοδεύεται από αυστηρή αιρεσιμότητα και σημαντικούς περιορισμούς και προϋποθέσεις ως προς την ασκούμενη δημοσιονομική και οικονομική πολιτική, καθιστώντας την με αυτόν τον τρόπο αναποτελεσματική. Με αυτήν την έννοια, η τρέχουσα συζήτηση για τη δημοσιονομική μεταρρύθμιση δεν αναμένεται να έχει σημαντικό αποτέλεσμα, καθιστώντας έτσι ακόμα πιο επιτακτική την ανάγκη η ασκούμενη νομισματική και δημοσιονομική πολιτική να είναι σε ετοιμότητα για να αντιμετωπίσουν τις επερχόμενες οικονομικές αντιξοότητες. Τυχόν αποτυχία θα οδηγήσει σε σοβαρές προκλήσεις για τη μελλοντική βιωσιμότητα του ευρώ.

2. Νομισματική και χρηματοπιστωτική πολιτική: αποτυχία της χρηματοπιστωτικής ενοποίησης

Παρά το γεγονός ότι η ηγεσία της ΕΕ εξακολουθεί να αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στη χρηματοπιστωτική ενοποίηση, στην πραγματικότητα καταγράφεται μικρή πρόοδος. Ως συνήθως, η λύση αναζητείται στην ενίσχυση των διαδικασιών της αγοράς μέσω της Τραπεζικής Ένωσης και της Ένωσης των Κεφαλαιαγορών. Ωστόσο, το κύριο πλεονέκτημα της ενοποίησης είναι ο διαμοιρασμός του κινδύνου. Το Συμβούλιο, όμως, υπό την επιρροή της Γερμανίας και των συμμαχικών της κυβερνήσεων, απορρίπτει κάθε μέτρο

που θα είχε αυτό το αποτέλεσμα –είτε στο μακροοικονομικό είτε στο μικροοικονομικό επίπεδο– στην ευρωζώνη.

Στην πραγματικότητα, οι κύριες δυσκολίες μπορούν να ξεπεραστούν μόνο μέσω της αλλαγής του πολιτικού προσανατολισμού της ΕΕ. Με αυτήν την έννοια, ο χρηματοπιστωτικός τομέας της ΕΕ, παρά την υφιστάμενη σταθερότητά του, απειλείται από πολιτικές που εμποδίζουν κάθε κίνηση προς μια πιο συνεκτική και συντονισμένη διάρθρωση, καθώς και από την ιδεολογική εχθρότητα απέναντι στον δημόσιο τομέα. Κοινό είναι το αίτημα για έναν χρηματοπιστωτικό τομέα που θα υπηρετεί τις ανάγκες της κοινωνίας και του πλανήτη, με δημοκρατική διακυβέρνηση και σταθερότητα.

3. Η παραγωγική δομή της ΕΕ και η ανάγκη για βραχυπρόθεσμο και μεσοπρόθεσμο μετασχηματισμό

Το χάσμα μεταξύ των παραγωγικών δομών της ΕΕ διευρύνθηκε το διάστημα της κρίσης, καθώς και στη συνέχεια. Οι χώρες του πυρήνα μετατόπισαν σε μεγάλο βαθμό τις επιπτώσεις και τις αναγκαίες προσαρμογές στις αποβιομηχανοποιημένες χώρες της Νότιας Ευρώπης. Στις χώρες του πυρήνα και στη βιομηχανοποιημένη περιφέρεια της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης γύρω από τη Γερμανία η ανάκαμψη ήταν σχετικά σύντομη, συχνά ως αποτέλεσμα της αύξησης των εξαγωγών. Στην αποβιομηχανοποιημένη Νότια και Νοτιοανατολική Ευρώπη, η κρίση ήταν βαθύτερη και είχε μεγαλύτερη διάρκεια. Οι πολιτικές λιτότητας αποδυνάμωσαν περαιτέρω τον μεταποιητικό ιστό. Οι οικονομίες των μεσογειακών χωρών της ΕΕ εξαρτώνται ολοένα και περισσότερο από τον τουρισμό και τον τομέα των ακινήτων.

Το πρότυπο της άνισης ανάπτυξης στην ΕΕ πρέπει να ανατραπεί. Μια προσέγγιση προς την άνιση ανάπτυξη λαμβάνει ως σημείο αναφοράς τις Άμεσες Ξένες Επενδύσεις (ΑΞΕ). Οι (βιομηχανικές) ΑΞΕ συμβάλλουν σημαντικά στη δημιουργία άνισων παραγωγικών προτύπων. Συνεπώς, μια «διαδικασία εξομάλυνσης των ανισοροπιών για τις ΑΞΕ» θα μπορούσε να δημιουργηθεί. Προκειμένου να αποκατασταθεί η ισορροπία των παραγωγι-

κών προτύπων, μια εισφορά έως το 10% επί των ΑΞΕ (ανάλογα με το ύψος τους) θα μπορούσε να κατατίθεται σε έναν ειδικό λογαριασμό εξισορρόπησης. Επίσης, μπορεί να ορίζεται ένα ανώτατο όριο των ΑΞΕ, τουλάχιστον σε τομείς στρατηγικής σημασίας, για τη διατήρηση του εθνικού ελέγχου. Συγκεκριμένες βιομηχανικές πολιτικές πρέπει να αναπτυχθούν στο επίπεδο της ΕΕ, του κράτους-μέλους και της περιφέρειας, στοχεύοντας σε συγκεκριμένες περιοχές και στη μετατροπή των οικολογικά προβληματικών βιομηχανιών. Η βιομηχανική πολιτική δεν πρέπει να στοχεύει κατεξοχήν στην αύξηση των εξαγωγών, αλλά να προάγει και βιομηχανίες για τις ανάγκες της εσωτερικής αγοράς. Αυτές οι εναλλακτικές πολιτικές αντιτίθενται στους κανόνες ανταγωνισμού και «ελεύθερης κίνησης του κεφαλαίου» στο πλαίσιο της Ενιαίας Αγοράς.

4. Οι κοινωνικές πολιτικές στην ΕΕ και το σκανδιναβικό μοντέλο κοινωνικής πρόνοιας

Δέκα χρόνια μετά την εκδήλωση της χρηματοπιστωτικής και οικονομικής κρίσης στην Ευρώπη, καθίσταται ολοένα και πιο σαφές ότι η διαχείριση της κρίσης με τη μορφή της διακυβέρνησης της εκτεταμένης λιτότητας έχει οδηγήσει στην εδραίωση της ανισότητας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Η αύξηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού συνοδεύεται από πολιτικές που δίνουν προτεραιότητα στην πειθάρχηση του χρέους, τη χαλάρωση των νομισματικών πολιτικών και τη δημοσιονομική λιτότητα. Οι κοινωνικές πολιτικές υποτάσσονται στην υπεροχή των ισοσκελισμένων κρατικών προϋπολογισμών. Αυτό έρχεται σε σύγκρουση με τις γενικότερες τάσεις των κοινωνικών πολιτικών και των πολιτικών της αγοράς εργασίας σε όλη την Ευρώπη, όπως συμβαίνει με την προεξέχουσα στροφή προς τις πολιτικές της αγοράς εργασίας που αφορούν το σκέλος της προσφοράς. Την ίδια στιγμή, μέσα από την εντατικοποίηση των εξαρτώμενων από το εισόδημα κοινωνικών παροχών, οι έννοιες της αλληλεγγύης και της καθολικότητας της κοινωνικής πρόνοιας υπονομεύονται ολοένα και περισσότερο, κυρίως όσον αφορά τις κοινότητες των μεταναστών και προσφύγων.

Η Ομάδα των Ευρωπαϊκών Οικονομολόγων επιμένει ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση θα πρέπει να δίνει έμφαση σε ένα πλαίσιο πολιτικής που δημιουργεί μια Ευρώπη της συνοχής, της οικολογίας, και της αλληλεγγύης. Σήμερα, περισσότερο από ποτέ, είναι φανερό ότι οι κοινωνικές πολιτικές δεν μπορούν να αποτελούν απλώς ένα συνοδευτικό μέτρο για τον μετριασμό των χειρότερων επιπτώσεων της αδιάκοπης πίεσης για αύξηση της ανταγωνιστικότητας σε όλη την Ευρώπη. Οι πρωταρχικοί στόχοι των κατευθυντήριων γραμμών για τις εναλλακτικές πολιτικές, όπως έχουν διατυπωθεί και στα προηγούμενα Υπομνήματα, περιλαμβάνουν μια στρατηγική αποεμπορευματοποίησης της κοινωνικής πολιτικής και των αγορών εργασίας, δίνοντας έμφαση σε μη αγοραίες αρχές ως μια βασική διάσταση αυτής της διαδικασίας. Αυτό σημαίνει μια αναπροσαρμογή της κοινωνικής πολιτικής προς την κατεύθυνση της αμοιβαιότητας και της εμπιστοσύνης, και της διασφάλισης των τοπικών και δημοτικών πρωτοβουλιών.

5. Ο αυταρχικός λαϊκισμός και η πρόκληση ανοικοδόμησης μιας λαϊκής πολιτικής οικονομίας για την ΕΕ

Μια από τις πιο ανησυχητικές εξελίξεις μετά το ξέσπασμα της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης το 2007 ήταν η επανεμφάνιση του εθνικισμού και του αυταρχικού λαϊκισμού στην ΕΕ. Ο δεξιός εθνικισμός έχει ασκήσει μια αυξανόμενη επιρροή, αν όχι κυρίαρχη, στον δημόσιο λόγο και στη γενική κατεύθυνση της πολιτικής, ιδιαίτερα όσον αφορά το ζήτημα της μετανάστευσης. Τα εθνικιστικά κόμματα έχουν αυξήσει το μερίδιο των ψήφων τους από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 στο 20% του εκλογικού σώματος της ΕΕ, είναι μέλη κυβερνήσεων σε εννιά χώρες της ΕΕ (π.χ. Αυστρία, Ιταλία) ή κυβερνούν μόνα τους (π.χ. Ουγγαρία, Πολωνία). Το ύφος της πολιτικής τους είναι εμφανώς λαϊκιστικό, αν όχι αυταρχικό. Μεταξύ αυτών υπάρχει μια έντονη λατρεία της (ανδρικής) ηγεσίας, η περιφρόνηση για τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς της δημοκρατίας, πιο συγκεκριμένα για τα κοινοβούλια, τα δικαστήρια και τα φιλελεύθερα μέσα ενημέρωσης, καθώς και η οργανωμένη εκστρατεία ενάντια στον φεμινισμό, και στους Μουσουλμάνους, και σε άλλες ομάδες. Όσον αφορά την οικονομική τους

ιδεολογία, οι θέσεις τους εκτείνονται από τον νεοφιλελευθερισμό μέχρι τον πιο συντηρητικό εθνικισμό.

Πρόσφατα, η εμπειρική έρευνα έχει καταγράψει μια ισχυρή συσχέτιση μεταξύ οικονομικής ανασφάλειας που προκαλείται από την κρίση και της ψήφου υποστήριξης στα αυταρχικά-λαϊκιστικά κόμματα στην Ευρώπη. Η υποστήριξη των κομμάτων του πολιτικού κέντρου, ως εγχώρια βάση της μικροαστικής τάξης μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, έχει σημαδευτεί από μια σταθερή μείωση κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών. Αυτή η παρατήρηση ισχύει ιδιαίτερα για τη σοσιαλδημοκρατία.

Η υφέρπουσα κρίση της πολιτικής εκπροσώπησης στη σύγχρονη Ευρώπη βασίζεται τόσο στον φόβο της επιδείνωσης του βιοτικού επιπέδου των μεσαίων τάξεων όσο και στην πραγματική υποβάθμιση της εργατικής τάξης. Παρόλο που αυτό δείχνει πράγματι την κατάρρευση του παραδοσιακού κομματικού συστήματος, όπως θεσμοθετήθηκε στο κράτος πρόνοιας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν θα πρέπει να ερμηνεύεται ως μια προδιαγεγραμμένη μετάβαση στον αυταρχισμό. Επομένως, ένα βασικό ερώτημα στην τρέχουσα συγκυρία είναι κατά πόσο είναι εφικτή η ανάκαμψη μιας κοινωνικά περιεκτικής δημοκρατίας με έναν τρόπο που θα προωθή ένα εναλλακτικό πολιτικό σχέδιο.

Εισαγωγή: διευρυνόμενη διαφοροποίηση

Το 2018 όλες οι οικονομίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) παρουσίασαν ανάπτυξη για δεύτερη συνεχόμενη χρονιά. Ωστόσο, η τάση αυτή αναμένεται να υποχωρήσει το 2019 ενόψει των διευρυνόμενων πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών εντάσεων εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της αβέβαιης διεθνούς προοπτικής. Οι δύο μεγαλύτερες οικονομίες του κόσμου αντιμετωπίζουν προκλήσεις, οι οποίες θα έχουν σημαντικό διεθνή αντίκτυπο. Η ισχυρή ανάπτυξη στις Ηνωμένες Πολιτείες ενισχύθηκε το 2018 από τις φορολογικές περικοπές της κυβέρνησης Τραμπ, αλλά ο αντίκτυπος αυτών των περικοπών αναμένεται να υποχωρήσει από το 2019 και μετά. Η ανάπτυξη των ΗΠΑ, η οποία ξεκίνησε στα μέσα του 2009, είναι ήδη ασυνήθιστα μεγάλης διάρκειας και υπάρχουν ενδείξεις ότι θα μπορούσε να οδεύει προς το τέλος της – η κερδοφορία και οι επενδύσεις φαίνεται να έχουν φτάσει στο υψηλότερο επίπεδό τους και η χρηματιστηριακή αγορά είναι, στη βάση των ιστορικών επιπέδων, υπερβολικά υπερτιμημένη. Εντωμεταξύ, στην Κίνα, όπου η ετήσια οικονομική ανάπτυξη κυμάνθηκε για πολλά χρόνια γύρω στο 10%, οι Αρχές πασχίζουν να θεσπίσουν ένα πιο βιώσιμο καθεστώς και το επίσημο ποσοστό ανάπτυξης το 2018 ήταν περίπου 6,5%. Ωστόσο, ως συνέπεια των τεράστιων δαπανών της κυβέρνησης για την αντιμετώπιση του αντίκτυπου της διεθνούς ύφεσης και του πολύ υψηλού επιπέδου δανεισμού από τις επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά πριν και μετά την κρίση, το συνολικό χρέος παραμένει επικίνδυνα υψηλό.

Ένας κινητήριος μοχλός της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης Τραμπ ήταν η επιθετική έμφαση στη μείωση των διμερών εμπορικών ελλειμμάτων με τους κύριους εμπορικούς της εταίρους. Μετά από αρκετό θόρυβο, το 2018 οι ΗΠΑ κατέληξαν σε σχετικά μετριοπαθείς αλλαγές στο εμπορικό καθεστώς με τον Καναδά και το Μεξικό. Επίσης, υπαναχώρησαν όσον αφορά τις απειλές τους να αυξήσουν τους δασμούς στα αυτοκίνητα από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), παρόλο που οι πρόσφατοι δασμοί για τον χάλυβα και το αλουμίνιο παραμένουν σε ισχύ και το αμερικανικό λόμπι της γεωργίας συνεχίζει να πιέζει για μεγαλύτερη πρόσβαση στις ευρωπαϊκές αγορές.

Ωστόσο, στην περίπτωση της Κίνας οι ΗΠΑ επιδιώκουν μια πολύ πιο επιθετική προσέγγιση στο εμπόριο. Τόσο στους Ρεπουμπλικανικούς όσο και στους Δημοκρατικούς κύκλους, η Κίνα θεωρείται στρατηγικός ανταγωνιστής και η κυβέρνηση Τραμπ απαιτεί μια βαθιά και θεμελιώδη αλλαγή στη στρατηγική που ακολουθεί η Κίνα αναφορικά με την κρατική παρέμβαση. Ως πρώτο βήμα, οι ΗΠΑ έχουν επιβάλει δασμούς ύψους 10% σε εισαγωγές από την Κίνα ύψους 200 δισεκατομμυρίων δολαρίων, με την απειλή της ταχείας κλιμάκωσης. Ταυτόχρονα, το Πεντάγωνο έχει εκφράσει την ανησυχία του ως προς την εξάρτηση των ΗΠΑ από εισαγωγές προϊόντων υψηλής τεχνολογίας και πιέζει για μεγαλύτερο εγχώριο εφοδιασμό. Σύμφωνα με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, η πιθανότητα έντασης των εμπορικών συγκρούσεων μεταξύ των ΗΠΑ και της Κίνας είναι μία από τις βασικές σκιές στη διεθνή οικονομία.¹

Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει εκφράσει ανησυχίες για την Κίνα, αλλά σε άλλους τομείς υπάρχουν ενδείξεις εντάσεων μεταξύ αυτής και των ΗΠΑ. Το 2015, οι ΗΠΑ μαζί με τη Ρωσία και αρκετές ευρωπαϊκές κυβερνήσεις κατέληξαν σε συμφωνία με το Ιράν, η οποία δέσμευσε τη χώρα να περιορίσει τον πυρηνικό εμπλουτισμό και την έρευνα σε ειρηνικούς σκοπούς. Μετά την ανακοίνωση του Τραμπ το 2018 ότι οι ΗΠΑ θα αποσύρονταν από τη συμφωνία και αφού επέμεινε ότι και οι υπόλοιποι υπογράφωντες θα ακολουθούσαν το παράδειγμα, η ΕΕ επιδίωξε να διατηρήσει επικερδείς εμπορικές συμφωνίες με το Ιράν, δημιουργώντας ένα κανάλι χρηματοδότησης που παρέκαμπτε τις τράπεζες των ΗΠΑ. Ωστόσο, το SWIFT, το κύριο διεθνές τραπεζικό σύστημα ανταλλαγής μηνυμάτων, με έδρα το Βέλγιο, υπαναχώρησε στις απαιτήσεις των ΗΠΑ και η καθιέρωση ενός νέου ευρωπαϊκού διαύλου πληρωμών έχει καθυστερήσει, καθώς οι δυνητικές χώρες υποδοχής ήταν επιφυλακτικές στο να προκαλέσουν την οργή των ΗΠΑ.

Η Κοινή Πολιτική Ασφάλειας και Άμυνας της ΕΕ είναι ένας άλλος τομέας δυνητικής σύγκρουσης με τις ΗΠΑ. Η προσπάθεια αυτή για ενίσχυση της συνδυασμένης στρατιωτικής ικανότητας της Ένωσης ξεκίνησε το 2016 και, σύμφωνα με τον πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ζαν-

1. International Monetary Fund, World Economic Outlook, Οκτώβριος 2018.

Κλοντ Γιούνκερ, θα πρέπει να έχει τεθεί σε πλήρη εφαρμογή έως το 2024. Ισχυρισμοί ότι η ΕΕ προσπαθεί να καθιερώσει μεγαλύτερη αυτονομία από το καθοδηγούμενο από τις ΗΠΑ ΝΑΤΟ απορρίφθηκαν από τον Γιούνκερ. Τον Ιούνιο του 2018, με πρωτοβουλία του γάλλου προέδρου Εμανουέλ Μακρόν, εννιά ευρωπαϊκές χώρες συμφώνησαν να δημιουργήσουν μια στρατιωτική δύναμη ταχείας αντίδρασης. Ανησυχίες αναφορικά με τη σχέση της με το ΝΑΤΟ αποκλείστηκαν από τον γενικό γραμματέα του οργανισμού, Γενς Στόλτενμπεργκ, ο οποίος δήλωσε ότι χαιρετίζει την πρωτοβουλία. Η νέα διοίκηση είναι τυπικά έξω από τις δομές της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κάτι που θα επιτρέψει στους βρετανούς να συμμετέχουν όταν αποχωρήσουν από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Η Βρετανία αναμένεται να αποχωρήσει από την Ευρωπαϊκή Ένωση τον Μάρτιο του 2019. Ωστόσο, το κυβερνών Συντηρητικό Κόμμα είναι βαθιά διχασμένο σε αυτό το ζήτημα. Η κυβέρνηση καθυστέρησε υπερβολικά στην προετοιμασία συγκεκριμένων προτάσεων και επιδίωξε να βρει πεδία αντιθέσεων για βασικές διενέξεις, κυρίως ως προς τη θέση της Βόρειας Ιρλανδίας. Ενώ δεν μπορεί να αποκλειστεί μια μεγάλη συνταγματική κρίση στη Βρετανία, ένα πιο πιθανό σενάριο είναι ότι η Βρετανία θα προχωρήσει με ένα καθεστώς συνεργασίας που θα την υποχρεώσει να συμμορφωθεί με τους κανόνες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και να συνεισφέρει στον προϋπολογισμό, αλλά θα στερηθεί την ικανότητά της να προωθήει τις δηλητηριώδεις νεοφιλελεύθερες πολιτικές που έχουν κυριαρχήσει στην Ευρωπαϊκή Ένωση από τη δεκαετία του '80.

Διευρυνόμενες αποκλίσεις

Στη ζώνη του ευρώ, οι οικονομικές εξελίξεις από το ξέσπασμα της κρίσης και μετά, χαρακτηρίστηκαν από την εντεινόμενη παραγωγική απόκλιση μεταξύ των χωρών του Βορρά και του Νότου, με τη Γαλλία να τοποθετείται κάπου μεταξύ των δύο. Ακόμα και η σωστά ρυθμισμένη βιομηχανική μηχανή της Γερμανίας αντιμετωπίζει την πρόκληση της προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες μορφές των μηχανοκίνητων μεταφορών και η υπερβολική εξάρτησή της από τις εξαγωγές την αφήνει εύλωτη σε μια κάμψη της

παγκόσμιας οικονομίας. Παρ' όλα αυτά, στις χώρες του Νότου οι οικονομικές και κοινωνικές προκλήσεις είναι πιο πιεστικές.

Οι μακρόχρονες διαφορές ως προς τον ρόλο του κράτους στην μακροοικονομική πολιτική έχουν αναδειχθεί στο προσκήνιο από την νεοεκλεγείσα κυβέρνηση στην Ιταλία. Για σχεδόν δύο δεκαετίες, στην Ιταλία δεν σημειώθηκε σχεδόν καμία οικονομική ανάπτυξη με μια μόνιμη υψηλή ανεργία, ιδίως στον Νότο και στους νέους. Μετά τις εκλογές του 2018, μια μη αναμενόμενη κυβέρνηση συνασπισμού, η οποία συγκροτήθηκε από το λαϊκιστικό Κίνημα Πέντε Αστέρων, και τη δεξιά Λίγκα, υποστήριξε μια πιο επεκτατική οικονομική πολιτική, αλλά περιόρισε το εύρος των αρχικών της προτάσεων μετά την απόρριψή τους από τις αρχές της ευρωζώνης. Στην Ισπανία, η σοσιαλιστική κυβέρνηση μειοψηφίας πρότεινε επίσης μια πιο μετριοπαθή επεκτατική στάση. Ωστόσο, μέχρι στιγμής, δεν υπάρχει καμία προφανής κίνηση από τις χώρες του Νότου για να θέσουν από κοινού σε αμφισβήτηση τον ασφυκτικό έλεγχο της μονεταριστικής πολιτικής που συνεχίζει να κυριαρχεί στην οικονομική διακυβέρνηση της ευρωζώνης.²

Την ίδια στιγμή, οι προτάσεις ενίσχυσης του τραπεζικού συστήματος της ευρωζώνης έχουν σημειώσει περιορισμένη πρόοδο. Η ανησυχία για την κατακερματισμένη εποπτεία των τραπεζών στην Ευρώπη οδήγησε στην υιοθέτηση ενός ευρωπαϊκού εποπτικού μηχανισμού το 2014 και οι μεγαλύτερες τράπεζες πλέον εποπτεύονται άμεσα από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. Επίσης, έχει καθιερωθεί μια ευρωπαϊκή διαδικασία εκκαθάρισης για τις προβληματικές τράπεζες. Ωστόσο, μια σημαντική πρόταση για τη δημιουργία ενός ευρωπαϊκού συστήματος εγγύησης καταθέσεων συνάντησε αντιδράσεις, κυρίως από τη Γερμανία. Γενικότερα, σε σύγκριση με τις Ηνωμένες Πολιτείες, έχουν ληφθεί περιορισμένα μόνο μέτρα για την ενίσχυση των ισολογισμών των τραπεζών από το ξεκίνημα της κρίσης και μετά, και υπάρχουν αρκετές αμφιβολίες σχετικά με τη θέση ορισμένων σημαντικών τραπεζών, ιδίως στην Ιταλία και τη Γερμανία.

Τα παρατεταμένα επίπεδα υψηλής ανεργίας σε ορισμένες χώρες, σε

2. Για την Πορτογαλία, βλ. Lopes, L. και Antunes, M. (2018) «The Alternative nature of the Portuguese economic policy since 2016», EuroMemo Discussion Paper No02/2018.

συνδυασμό με την αυξανόμενη επικράτηση χαμηλόμισθων και επισφαλών θέσεων εργασίας, έχουν συντελέσει στην αυξανόμενη κοινωνική δυσανεμία σε πολλά κράτη της ευρωζώνης. Αυτό συνοδεύτηκε από την αυξανόμενη υποστήριξη των δεξιών εθνικιστικών κομμάτων σε ορισμένες χώρες, πολλές από τις οποίες είναι εχθρικές προς το ευρώ και ακόμη και προς την ΕΕ. Οι εξελίξεις στην Ιταλία θα μπορούσαν να αποτελέσουν σημαντική πρόκληση για τη διακυβέρνηση της ευρωζώνης. Εντούτοις, τα συμφέροντα μεγάλων τομέων του ευρωπαϊκού κεφαλαίου συνδέονται πολύ στενά με το ευρώ και οποιαδήποτε απόπειρα αποχώρησης από το ευρώ θα προκαλούσε μια τέτοια χρηματοπιστωτική μετατόπιση και το ευρώ θα ήταν δύσκολο να αντιμετωπίσει αυτή τη σοβαρή πρόκληση.

Στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης, τα προοδευτικά κινήματα βρίσκονται σε αδύναμη θέση. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις έχουν αποδυναμωθεί σημαντικά και τα παραδοσιακά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα έχουν χάσει τους υποστηρικτές τους, ως αποτέλεσμα της συμμετοχής τους στην προώθηση νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Οι πιο ριζοσπαστικές προκλήσεις έχουν υποστεί μεγάλη ήττα, ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ελλάδας. Μετριοπαθείς πρωτοβουλίες μπόρεσαν να σημειώσουν κάποια πρόοδο στην Πορτογαλία, όπου η κυβέρνηση του Σοσιαλιστικού Κόμματος κυβερνά με την υποστήριξη του ριζοσπαστικού Αριστερού Μπλόκο και του Κομμουνιστικού Κόμματος, ενώ στην Ισπανία η κυβέρνηση μειοψηφίας του Σοσιαλιστικού Κόμματος προσπαθεί να κινηθεί πέρα από τις σκληρές πολιτικές λιτότητας της χώρας, με την κοινοβουλευτική υποστήριξη των Podemos.

Απέναντι στην αυξανόμενη επιρροή των εθνικιστικών και λαϊκιστικών δυνάμεων της δεξιάς, το Υπόμνημα στοχεύει, όπως και τα προηγούμενα χρόνια, να συμβάλει στην ανάπτυξη μιας προοδευτικής οικονομικής πολιτικής για την Ευρώπη. Περισσότερο από ποτέ, είναι απαραίτητη η εκ νέου δημιουργία ενός σχεδίου πολιτικής ολοκλήρωσης της Ευρώπης που θα ανταποκρίνεται στις οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες της μεγάλης πλειοψηφίας των ανδρών και γυναικών, και στις οικολογικές ανάγκες του πλανήτη. Πιο συγκεκριμένα, είναι απαραίτητο να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες εκείνων που έχουν επηρεαστεί αρνητικά από τις επιπτώσεις της παρατεταμένης κρίσης που ξεκίνησε το 2007-08: των εργαζομένων που

αντιμετώπισαν εντατικότερο φόρτο εργασίας, του αυξανόμενου αριθμού εργαζομένων σε επισφαλείς θέσεις εργασίας, των ανέργων, των μεταναστών και άλλων ευπαθών ομάδων. Υπό αυτήν την έννοια, τασσόμαστε υπέρ μιας λαϊκής πολιτικής οικονομίας για την Ευρώπη, όπως περιγράφεται στα επόμενα κεφάλαια.

1. Μακροοικονομική πολιτική και μεταρρύθμιση της ΟΝΕ: αυξανόμενη αδυναμία της οικονομίας

Μια ατελής ανάκαμψη απειλούμενη από τους αυξημένους πολιτικούς και οικονομικούς κινδύνους

Η ευρωζώνη και η οικονομία της ΕΕ αναμένεται ότι θα συνεχίσουν την πορεία ανάκαμψης που ξεκίνησε από το 2014 και είχε σημαντικά επιταχυνθεί και διευρυνθεί το 2017, υπερβαίνοντας ελαφρώς ακόμα και τις προσδοκίες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στις προβλέψεις της το φθινόπωρο του 2017. Ωστόσο, ενώ η Επιτροπή ακόμα αναμένει να συνεχιστεί η ανάκαμψη το 2019 και το 2020, στην πρόσφατη πρόβλεψή της το φθινόπωρο του 2018 μείωσε την πρόβλεψη για μεγέθυνση ιδίως για το 2018 και το 2019, κυρίως λόγω των λιγότερο ευνοϊκών συνθηκών ζήτησης καθώς το παγκόσμιο εμπόριο επιβραδύνεται. Η γεωπολιτική κατάσταση και ειδικότερα η εμπορική σύγκρουση μεταξύ των ΗΠΑ και της Κίνας δημιουργεί σοβαρούς κινδύνους για την παγκόσμια ζήτηση και κατά συνέπεια για τις εξαγωγές των χωρών της ΕΕ. Τυχόν αποτυχία επαναρρύθμισης του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος σε συνδυασμό με το αυξανόμενο χρέος και τις φούσκες που τροφοδότησε η επεκτατική νομισματική πολιτική συνεπάγονται σημαντικό κίνδυνο εμφάνισης μιας νέας κρίσης του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Η πολιτική σύγκρουση σχετικά με το δημοσιονομικό έλλειμμα της Ιταλίας μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα νέες εντάσεις στις χρηματοπιστωτικές αγορές με αποτέλεσμα ακόμα και τη χρεοκοπία της Ιταλίας, το ξέσπασμα μιας νέας χρηματοπιστωτικής κρίσης και το τέλος του ενιαίου νομίσματος. Τέλος, αλλά εξίσου σημαντικό, οι πολύ αβέβαιες προοπτικές του Brexit επιβαρύνουν περαιτέρω τις οικονομικές προοπτικές της ΕΕ.

Συνολικά, η ανάκαμψη φαίνεται ότι θα είναι ασθενέστερη και πιο εύθραυστη, και ίσως να τερματιστεί αν ορισμένοι κίνδυνοι γίνουν

Πίνακας 1: Μακροοικονομικοί δείκτες για τις χώρες της ΕΕ

Χώρα	Αύξηση ΑΕΠ 2018 % (προβλεψη)	Πραγματικό ΑΕΠ (2007=100)	Ανεργία Σεπτ. 2018 (2007) %	Ανεργία ανδρών Σεπτ. 2018 (2007) %	Ανεργία γυναικών Σεπτ. 2018 (2007) %	Ανεργία νέων Σεπτ. 2018 (2007) %	Αύξηση πραγματικών μισθών 2018 %	Αύξηση πραγματικών μισθών 2010-18 %	Αύξηση πραγματικών μισθών 2007-18 %
Ευρωζώνη	2,1	109	7,9 (7,2)	7,5 (6,3)	8,3 (8,4)	17,3 (15,5)	0,6	3,7	7,8
Ευρωπαϊκή Ένωση	2,1	111	6,6 (6,9)	6,4 (6,3)	6,9 (7,7)	15,4 (15,9)	1,0	3,9	7,0
Βόρεια Ευρώπη									
Δανία*	1,2	108	4,8 (3,8)	4,6 (3,4)	5,1 (4,3)	10,7 (9,1)	1,0	3,0	6,3
Φινλανδία	2,9	103	6,3 (6,4)	5,6 (6,0)	7,0 (6,8)	14,2 (13,3)	0,3	-1,6	0,2
Σουηδία*	2,4	119	6,0 (5,6)	5,7 (5,4)	6,5 (5,9)	14,9 (18,1)	1,0	11,5	13,5
Δυτική Ευρώπη									
Αυστρία	2,7	113	5,0 (4,4)	4,8 (3,8)	5,2 (5,0)	9,8 (7,6)	0,4	0,7	2,6
Βέλγιο	1,5	112	6,5 (7,5)	6,5 (6,4)	6,4 (7,7)	19,8 (20,3)	0,0	1,5	3,1
Γαλλία	1,7	110	9,1 (7,6)	9,1 (7,2)	9,1 (8,0)	21,6 (19,2)	0,6	6,7	11,9
Γερμανία	1,7	115	3,3 (8,1)	3,6 (7,6)	3,0 (8,7)	6,4 (11,7)	1,1	10,6	12,4
Ιρλανδία	7,8	161	5,3 (4,7)	5,6 (4,9)	4,9 (4,5)	12,9 (8,5)	1,3	0,2	8,5
Λουξεμβούργο	3,1	122	4,8 (3,9)	4,5 (3,1)	5,2 (5,0)	11,0 (16,1)	0,6	7,1	9,9
Ολλανδία	2,8	113	3,8 (4,0)	3,6 (3,2)	3,9 (4,9)	7,8 (9,3)	0,7	2,4	8,0
Ηνωμένο Βασίλειο	1,3	113	4,2 ^B (5,5)	4,2 ^B (5,7)	4,0 ^B (5,2)	12,1 ^A (15,8)	1,1	0,2	-0,4
Νότια Ευρώπη									
Κύπρος	3,9	108	6,6 (3,5)	6,5 (2,9)	6,6 (4,1)	17,9 ^A (9,1)	0,5	-8,2	-6,0
Ελλάδα	2,0	76	18,8 ^A (7,7)	14,9 ^A (4,7)	23,8 ^A (11,9)	35,1 ^A (22,1)	0,2	-15,2	-18,6
Ιταλία	1,1	96	9,9 (6,0)	9,2 (4,8)	10,8 (7,9)	32,3 (20,8)	0,9	-3,1	1,1
Μάλτα	5,4	159	3,8 (6,3)	3,8 (5,5)	3,8 (7,9)	9,5 (12,4)	1,7	14,6	16,0
Πορτογαλία	2,2	101	6,6 (9,0)	6,0 (8,4)	7,2 (9,5)	20,1 (20,7)	0,4	-6,7	-2,5
Ισπανία	2,6	105	14,7 (8,1)	13,3 (6,3)	16,3 (10,6)	34,2 (18,3)	-0,4	-4,7	2,6
Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη									
Βουλγαρία*	3,8	125	4,9 (6,4)	5,5 (5,7)	4,3 (7,3)	12,8 (16,0)	5,2	59,1	101,3
Κροατία*	2,8	101	7,2 (9,1)	6,8 (7,9)	7,6 (10,5)	19,5 (23,6)	0,3	-7,3	-10,6
Τσεχία*	3,4	120	2,3 (5,1)	1,8 (3,8)	2,8 (6,7)	8,3 (12,8)	5,5	18,2	19,3
Εσθονία	4,3	111	5,3 ^A (4,1)	5,1 ^A (4,7)	5,4 ^A (3,5)	16,6 ^A (10,1)	3,3	23,1	21,3
Ουγγαρία*	4,0	122	3,8 ^A (7,2)	3,4 ^A (6,7)	4,4 ^A (7,8)	10,7 ^A (18,6)	1,4	12,3	13,7
Λετονία	3,1	105	7,1 (5,4)	8,0 (5,7)	6,2 (5,1)	10,0 (10,1)	4,3	42,5	31,0
Λιθουανία	3,1	118	6,2 (3,8)	6,7 (3,7)	5,7 (3,8)	11,9 (8,6)	5,4	41,2	24,5
Πολωνία*	4,3	146	3,4 (8,9)	3,6 (8,2)	3,3 (9,8)	11,0 (20,3)	4,5	22,7	36,7
Ρουμανία*	4,5	133	3,9 (5,7)	4,5 (6,6)	3,2 (4,6)	15,5 ^A (18,8)	9,1	41,4	61,4
Σλοβακία	4,0	132	6,8 (11,4)	6,0 (9,9)	7,7 (13,2)	16,6 (24,1)	2,4	13,2	23,5
Σλοβενία	4,8	111	4,9 (4,3)	4,7 (3,6)	5,2 (5,1)	7,5 (8,7)	0,8	4,5	9,8
Χώρες εκτός ΕΕ για σύγκριση									
ΗΠΑ	2,9	119	3,6 (4,6)	3,5 (4,4)	3,6 (4,6)	8,4 (11,0)	0,8	6,3	7,1
Ιαπωνία	1,1	106	2,2 (4,1)	2,5 (3,9)	2,2 (4,1)	3,6 (8,6)	0,3	2,8	2,1

* Εκτός ευρωζώνης: ^A Αύγουστος 2007/2018· ^B Ιούλιος 2007/2018· ^γ Ιούνιος 2007/2018.

Πηγές: ΑΕΠ & αύξηση πραγματικών μισθών (αποζημίωση εργαζομένων, αποπληθωριστής: δείκτης τιμών καταναλωτή) - Ameco, Νοέμβριος 2018· Ανεργία - Eurostat, Νοέμβριος 2018.

πραγματικότητα. Σε κάθε περίπτωση, είναι μέχρι στιγμής ατελής και απέχει πολύ από την αντιστάθμιση της κοινωνικής και πολιτικής ζημιάς που έχει προκληθεί από την έναρξη της κρίσης (Πίνακας 1). Παρόλο που οι ρυθμοί ανάπτυξης για το 2018 φαίνονται ικανοποιητικοί κατά μέσο όρο, το πραγματικό ΑΕΠ στην Ιταλία και κυρίως στην Ελλάδα είναι ακόμα χαμηλότερο από το επίπεδο του πριν από την κρίση του 2007. Η Πορτογαλία, η Κροατία, η Φινλανδία και η Ισπανία έχουν μετά βίας ξεπεράσει τα προ κρίσης επίπεδα του ΑΕΠ τους, και σε πολλές χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας η ανεργία είναι ακόμα σε πολύ υψηλά επίπεδα συγκρινόμενη με τα προ κρίσης επίπεδα. Γενικά, η ανεργία των γυναικών είναι ορατά υψηλότερη σε σχέση με τους άνδρες. Επιπλέον, η ανεργία των νέων τείνει να είναι πολύ υψηλότερη σε σχέση με τη συνολική ανεργία και βρισκόταν πάνω από το 10% σε 24 από τις 28 χώρες της ΕΕ φτάνοντας επίπεδα, πάνω από το 20% στη Γαλλία και την Πορτογαλία και πάνω από το 30% στην Ελλάδα, την Ιταλία και την Ισπανία. Από το 2010, η αύξηση των πραγματικών μισθών είναι κατά μέσο όρο ασθενής, ακόμα και αρνητική στη Φινλανδία, την Κύπρο, την Ελλάδα, την Ιταλία, την Πορτογαλία, την Ισπανία και την Κροατία.

Παρά την αυξανόμενη παραβίαση των βασικών απαιτήσεων της ισότητας μεταξύ των δυο φύλων και της οικολογικής βιωσιμότητας, η οικονομική ανάπτυξη στα κράτη-μέλη της ΕΕ δεν εμφανίζει κανένα βραχυπρόθεσμο πλεονέκτημα που να δικαιολογεί τον άνευ όρων προσανατολισμό τους στα στατιστικά δεδομένα της λεγόμενης «οικονομικής ανάπτυξης».

Απαιτήσεις και εμπόδια για τις ρεαλιστικές βελτιώσεις

Ενώ η συζήτηση για τη μακροοικονομική πολιτική στα χρόνια αμέσως μετά την κρίση επικεντρώθηκε κυρίως στον τρόπο με τον οποίο θα ξεπεραστεί η λιτότητα και θα επέλθει η ανάκαμψη μέσω της νομισματικής πολιτικής και του μεγαλύτερου περιθωρίου άσκησης εθνικής δημοσιονομικής πολιτικής, αυτή η συζήτηση έχει μετατοπιστεί πλήρως προς τις μεταρρυθμίσεις στην ευρωζώνη ή στο επίπεδο της ΕΕ, όπως η ολοκλήρωση της τραπεζικής

ένωσης, ένα ασφαλές ομόλογο της ευρωζώνης, η δημοσιονομική ικανότητα της ευρωζώνης, η ευρωπαϊκή ασφάλιση έναντι της ανεργίας ή η καθιέρωση ενός υπουργού Οικονομικών της ευρωζώνης, ορισμένες φορές σε συνδυασμό με τις αλλαγές στο Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης, όπως η υιοθέτηση του Χρυσού Κανόνα για τις δημόσιες επενδύσεις. Όπως θα ήταν αναμενόμενο, όλες οι προτάσεις αμφισβητούνται, και πιο φιλόδοξες προτάσεις, όπως εκείνες του γάλλου προέδρου Μακρόν, συναντούν την έντονη αντίσταση από τα δημοσιονομικά «γεράκια» σε μερικές χώρες, ιδίως στη Γερμανία. Επομένως, είναι σαφές ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια συμφωνία που θα μπορούσε πραγματικά να οδηγήσει στην ολοκλήρωση της οικονομικής και νομισματικής ένωσης με έναν προοδευτικό τρόπο.

Παρ' όλα αυτά, όλες οι προτάσεις θα πρέπει να αξιολογηθούν ρεαλιστικά στη βάση τριών κριτηρίων. Εάν η υλοποίηση της πρότασης θα είχε ως αποτέλεσμα: 1) την προστασία των κρατικών ομολόγων από την πίεση των χρηματοπιστωτικών αγορών και τη μείωση του κινδύνου κρατικής χρεοκοπίας, αντί της υπαγωγής τους στον έλεγχο των κερδοσκοπικών χρηματοπιστωτικών αγορών (π.χ. ευρωομόλογα, Ασφαλές Ομόλογο Ευρωζώνης, ένα είδος σταθεροποιητή ή ταμείου διάσωσης σε ευρωπαϊκό επίπεδο, 2) την αναβάθμιση της δημοσιονομικής πολιτικής προκειμένου να μπορεί να εκπληρώσει τον ρόλο της ως ένας μηχανισμός σταθεροποίησης τόσο σε επίπεδο ευρωζώνης σε περίπτωση συμμετρικών διαταραχών όσο και σε εθνικό επίπεδο σε περίπτωση μη συμμετρικών διαταραχών, οδηγώντας ταυτόχρονα σε σημαντικές και σταθερές δημόσιες επενδύσεις σε (οικολογικές) υποδομές καθώς και σε έρευνα και εκπαίδευση (επανεργασία του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης για την παροχή μεγαλύτερου περιθωρίου ευελιξίας, Χρυσός Κανόνας για τις δημόσιες επενδύσεις, ευρωπαϊκό πρόγραμμα επενδύσεων, δημοσιονομική ικανότητα, και οποιοδήποτε είδος σταθεροποιητή σε ευρωπαϊκό επίπεδο) και 3) τη συμβολή στη μείωση των μακροοικονομικών ανισορροπιών μεταξύ των κρατών-μελών καθώς και μεταξύ της ΕΕ και του υπόλοιπου κόσμου, συμπεριλαμβανομένου ενός πιο στενού μακροοικονομικού συντονισμού των περιφερειακών και βιομηχανικών πολιτικών, και των πιθανών μεταβιβάσεων από το κέντρο προς την περιφέρεια.

Όπως αποτυπώνεται από ορισμένα παραδείγματα που αναφέρθηκαν

παραπάνω, σε θεωρητικό επίπεδο υπάρχουν πολλές προτάσεις που θα μπορούσαν ενδεχομένως να επιφέρουν πραγματικές βελτιώσεις για τη μακροοικονομική διακυβέρνηση της ευρωζώνης, μερικές από αυτές σε κεντρικό επίπεδο, μερικές σε εθνικό επίπεδο. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη τις θεμελιακά διαφορετικές αντιλήψεις σχετικά με τη νομισματική πολιτική, είναι απίθανο η Γερμανία ή άλλες χώρες στις οποίες κυριαρχούν παρόμοιες νεοφιλελεύθερες μακροοικονομικές πολιτικές να αποδεχθούν οποιαδήποτε πραγματική πρόοδο με όρους μακροοικονομικής σταθεροποίησης, θεωρώντας ότι αυτού του είδους τα μέτρα υπονομεύουν την αίσθηση εθνικής ευθύνης και την αρχή της μη διάσωσης («no bail-out principle»). Συνεπώς, είναι πολύ πιθανό οποιαδήποτε τυχόν προοδευτική μεταρρύθμιση να συνοδεύεται από αυστηρή αιρεσιμότητα και σημαντικούς περιορισμούς και προϋποθέσεις ως προς την ασκούμενη κρατική δημοσιονομική και οικονομική πολιτική, καθιστώντας την με αυτόν τον τρόπο αντιπαραγωγική.

Με αυτήν την έννοια, η τρέχουσα συζήτηση για τη δημοσιονομική μεταρρύθμιση δεν αναμένεται να έχει σημαντικό αποτέλεσμα. Συνεπώς, η νομισματική και δημοσιονομική πολιτική θα πρέπει να αντιδράσει με ρεαλιστικό και σταθεροποιητικό τρόπο στην επόμενη οικονομική επιβράδυνση. Τυχόν αποτυχία θα οδηγήσει σε σοβαρές προκλήσεις για τη μελλοντική βιωσιμότητα του ευρώ.

Μακροπρόθεσμος στόχος: Ριζική αλλαγή στο πλαίσιο της μακροοικονομικής πολιτικής

Όπως περιγράφεται παραπάνω, υπάρχει περιθώριο για μια ρεαλιστική βελτίωση του ευρωπαϊκού μακροοικονομικού πλαισίου και είναι αναγκαία μια ρεαλιστική αντίδραση από την πλευρά της νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής στην επόμενη οικονομική ύφεση. Η καταστροφική πολιτική αντίδραση κατά τη διάρκεια της κρίσης στην ευρωζώνη δεν πρέπει να επαναληφθεί και μπορεί εύκολα να αποφευχθεί. Ωστόσο, μακροπρόθεσμα, η μακροοικονομική πολιτική στην ΕΕ χρειάζεται μια θεμελιακά διαφορετική προσέγγιση που θα διασφαλίσει την πλήρη απασχόληση και τη δίκαιη ανάπτυξη, καθώς και να προωθή μια ισόρροπη ανάπτυξη, η οποία

θα είναι σε θέση να ξεπερνά τις επίμονες μακροοικονομικές ανισορροπίες. Μια πειστική προσέγγιση απαιτεί τουλάχιστον έξι σημαντικές αλλαγές:

1. Την αντικατάσταση των απαιτήσεων για ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς από την απαίτηση για ισοσκελισμένη οικονομία συμπεριλαμβανομένου του στόχου για υψηλά και βιώσιμα επίπεδα απασχόλησης. Η δημοσιονομική πολιτική θα πρέπει να χρησιμοποιείται ως ένα βασικό εργαλείο για την επίτευξη αυτού του στόχου τόσο βραχυπρόθεσμα όσο και μακροπρόθεσμα. Είναι σημαντικό η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (μαζί με τις εθνικές κεντρικές τράπεζες για τις χώρες που δεν ανήκουν στην ευρωζώνη) να υποστηρίξει πλήρως τις δημοσιονομικές πολιτικές για την ευημερία και να εγκαταλείψει τις συνεχείς εκκλήσεις της για δημοσιονομική σταθεροποίηση.

2. Μακροπρόθεσμα, είναι επίσης σημαντικό να ενισχυθεί ο ρόλος της δημοσιονομικής πολιτικής σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Ένας σημαντικά αυξημένος προϋπολογισμός σε επίπεδο ΕΕ (της τάξης του 5% τουλάχιστον του ΑΕΠ της ΕΕ), ικανός να χρηματοδοτήσει ελλείμματα ή πλεονάσματα, ανάλογα με τις οικονομικές συνθήκες, πρέπει να χρησιμοποιείται προκειμένου να χρηματοδοτεί επενδύσεις σε επίπεδο ΕΕ καθώς και δημόσια αγαθά και υπηρεσίες, και να προωθεί μια αντικυκλική δημοσιονομική πολιτική σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Ένας προϋπολογισμός σε ομοσπονδιακό επίπεδο με ουσιαστικές εξουσίες αύξησης των φορολογικών εσόδων και ικανότητα διαχείρισης ελλειμμάτων και πλεονασμάτων έχει αναγνωριστεί εδώ και καιρό ως ένα αναγκαίο συμπληρωματικό στοιχείο του ενιαίου νομίματος. Η ομοσπονδιακή δημοσιονομική πολιτική μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την άμβλυνση της οικονομικής ύφεσης και θα παρείχε δημοσιονομικές μεταβιβάσεις μεταξύ των πλουσιότερων και των φτωχότερων περιφερειών. Η δημιουργία μιας ομοσπονδιακής δημοσιονομικής πολιτικής είναι ένα μακροπρόθεσμο σχέδιο και θα πρόσδιδε περαιτέρω στοιχεία μιας πραγματικής πολιτικής ένωσης. Είναι, όμως, απαραίτητη για την επιτυχή λειτουργία του ενιαίου νομίματος. Επιπλέον, θα πρέπει να αποκρουστούν οι τάσεις κακοδιαχείρισης της «δημοσιονομικής ικανότητας» της ΕΕ που οδηγούν σε περαιτέρω αποδυνάμωση και περιορισμό των εθνικών δημοσιονομικών πολιτικών, και στην εφαρμογή νεοφιλελεύθερων διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων.

3. Απαιτείται μια μακροπρόθεσμη ευρωπαϊκή στρατηγική για την ενεργό προώθηση των δημόσιων επενδύσεων και την υποστήριξη των ιδιωτικών επενδύσεων σε κεντρικούς οικονομικούς, κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς τομείς. Την ίδια στιγμή, αυτή η στρατηγική θα πρέπει να οδηγεί σε αύξηση της παραγωγικότητας μέσα από τις στρατηγικές βιομηχανικές πολιτικές στην περιφέρεια. Οι περιφερειακές και διαρθρωτικές πολιτικές της ΕΕ θα πρέπει να ενισχυθούν και να επεκταθούν, και απαιτείται μια νέα βιομηχανική πολιτική βασισμένη σε ένα μεγάλο πρόγραμμα δημόσιων και ιδιωτικών επενδύσεων. Αυτές οι διαρθρωτικές και βιομηχανικές πολιτικές θα πρέπει, κατά κύριο λόγο, να προσανατολίζονται στο να καταστήσουν τα συστήματα μεταποίησης, μεταφορών και ενέργειας πιο βιώσιμα οικολογικά.

4. Τον τερματισμό της μακροχρόνιας αποπληθωριστικής στρατηγικής της ανταγωνιστικής υποτίμησης της εργασίας και την αντικατάστασή της από μια πολιτική αύξησης των μισθών που να εξασφαλίζει τόσο τη δίκαιη συμμετοχή των εργαζομένων στην αύξηση του εθνικού εισοδήματος όσο και έναν σταθερό πληθωρισμό. Κατά κανόνα, οι εθνικοί μισθοί πρέπει κατά μέσο όρο να αυξηθούν στο ποσοστό του μέσου ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας συν τον στόχο του ποσοστού του πληθωρισμού που θέτει η ΕΚΤ. Ωστόσο, καθώς υπήρξε μια γενική διεύρυνση της ανισότητας στις θέσεις του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών πριν από τη χρηματοπιστωτική κρίση και αύξηση των ελλειμμάτων σε πολλές χώρες της ευρωζώνης, είναι αναγκαίες ορισμένες αποκλίσεις από αυτόν τον γενικό κανόνα, ιδίως για τις πλεονασματικές χώρες. Ξεκινώντας από την αμοιβαία αναγνώριση ότι οι πλεονασματικές χώρες έχουν την ίδια ευθύνη με τις ελλειμματικές για την επίλυση των ανισορροπιών, οι πλεονασματικές χώρες μπορούν να βοηθήσουν στην επίλυση αυτών των προβλημάτων μέσα από ενεργητικές πολιτικές εσωτερικής αναθέρμανσης της οικονομίας.

5. Απαιτούνται αποτελεσματικά μέτρα κατά του φορολογικού ανταγωνισμού. Ενώ εξακολουθεί να υπάρχει σε εθνικό επίπεδο ένα περιθώριο για προοδευτική και δίκαιη φορολογία, μακροπρόθεσμα ο διεθνής φορολογικός ανταγωνισμός διαβρώνει την πλευρά των εσόδων του κρατικού προϋπολογισμού. Ο φορολογικός ανταγωνισμός δημιουργεί τεράστια αδικία. Μεγάλα τμήματα του πληθυσμού δεν μπορούν να αποφύγουν την επιβολή φορολογίας, ενώ οι μεγάλες επιχειρήσεις, οι πλούσιοι και πολύ πλούσιοι

απολαμβάνουν άφθονες ευκαιρίες φοροαποφυγής και φοροδιαφυγής. Επιπλέον, ο φορολογικός ανταγωνισμός διαβρώνει την προθυμία πληρωμής φόρων και συνεπώς τη χρηματοδότηση του κράτους πρόνοιας και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Συνεπώς, θα πρέπει να ενισχυθούν σημαντικά τα μέτρα της ΕΕ για τον περιορισμό της φοροδιαφυγής. Ταυτόχρονα, υπάρχει ανάγκη φορολογικής εναρμόνισης, τουλάχιστον για τους φόρους επί των κερδών των επιχειρήσεων και των εισοδημάτων από κεφάλαια, τα οποία είναι διεθνώς τα πιο κινητά στοιχεία της φορολογικής βάσης.

6. Η κινητοποίηση του πλεονάζοντος υπερ-συγκεντρωμένου κεφαλαίου, της πλεονάζουσας παραγωγικής ικανότητας και των νέων προτύπων παραγωγικότητας σε ορισμένους τομείς (ιδίως στις ψηφιακές βιομηχανίες) για τη δημιουργία νέων δρόμων ανάπτυξης και βιομηχανικών πολιτικών – αυτό περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, το επείγον αίτημα για μείωση του χρόνου εργασίας και ευελιξία, με παράλληλο σεβασμό και διεύρυνση των δικαιωμάτων των εργαζομένων.

Ανάλυση: Η πολιτική οικονομία των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων

Η ετήσια έρευνα της Επιτροπής για την ανάπτυξη περιλαμβάνει συχνά μια έκκληση για περαιτέρω διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις. Τον Μάιο του 2018, η Επιτροπή πρότεινε να δημιουργηθεί ένα Πρόγραμμα Στήριξης Μεταρρυθμίσεων ως μέρος του επόμενου μακροπρόθεσμου προϋπολογισμού της ΕΕ 2021-2027. Αυτό το πρόγραμμα έχει ως σκοπό τη στήριξη των προτεραιοτήτων των μεταρρυθμίσεων που προσδιορίζονται στο πλαίσιο της ετήσιας διαδικασίας συντονισμού και παρακολούθησης της οικονομικής πολιτικής εντός της ΕΕ.

Στην ΕΕ, οι διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις γίνονται αντιληπτές ως το αντίθετο της βραχυπρόθεσμης οικονομικής πολιτικής που επικεντρώνεται στις οικονομικές διακυμάνσεις. Ο στόχος τους είναι να τροποποιήσουν το θεσμικό και ρυθμιστικό πλαίσιο εντός του οποίου λειτουργούν οι επιχειρήσεις και τα άτομα. Το επίκεντρο της προσοχής αφορά την μακροπρόθεσμη, από την πλευρά της προσφοράς, λειτουργία της αγοράς και τη δημοσιονομική ισορροπία. Οι διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις της Επιτροπής προσιδιά-

ζουν σε μεγάλο βαθμό με τα Προγράμματα Διαρθρωτικής Προσαρμογής του ΔΝΤ και της Διεθνούς Τράπεζας, θεσμών του Μπρέτον Γουντς, που αργότερα αντικαταστάθηκαν από τον στόχο για τη «μείωση της φτώχειας».

Παρόλο που εντός της ΕΕ ο όρος διαρθρωτική μεταρρύθμιση έχει πιθανόν πολλές έννοιες, ουσιαστικά αποκαλύπτει κοινές υποθέσεις και θεωρίες. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις περιλαμβάνουν την ιδιωτικοποίηση, την απορρύθμιση, τις περικοπές των δημόσιων δαπανών, τις μειώσεις των οριακών φορολογικών συντελεστών, τις προσπάθειες αύξησης της προσφοράς εργασίας για παράδειγμα μέσα από τη μείωση του χρόνου εκπαίδευσης, αυξάνοντας την «ευελιξία» στις αγορές εργασίας, και τις προσπάθειες άντλησης των ωφελειών από τις οικονομίες κλίμακας αυξάνοντας το μέγεθος των διοικητικών μονάδων. Μερικές φορές η παραδοχή είναι ότι η βέλτιστη λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς εμποδίζεται από κανονισμούς, πρακτικές ή θεσμικά όργανα. Άλλες φορές, η ιδέα αφορά μάλλον ότι το κενό βιωσιμότητας, που προέρχεται από τη γήρανση του πληθυσμού και άλλες αλλαγές, απειλεί την ισορροπία των δημόσιων οικονομικών και ως εκ τούτου η παραγωγή πρέπει να ενισχυθεί. Γενικά, οι υποστηρικτές των «διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων» τείνουν να κάνουν υποθέσεις στη βάση των τριών ακόλουθων θεωρητικών απόψεων και παραδοχών:

1. Την παραδοχή της αποτελεσματικής αγοράς υπό την ευρεία έννοια (ελεύθερες ανταγωνιστικές αγορές κατανέμουν πόρους με άριστες κατά Pareto κατανομές, δηλαδή κανένας δεν μπορεί να βρεθεί σε καλύτερη θέση δίχως να χειροτερέψει η θέση κάποιου άλλου).

2. Το δόγμα των ισοσκελισμένων προϋπολογισμών (η υπεύθυνη δημοσιονομική διαχείριση απαιτεί μείωση του δημόσιου χρέους και ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς κατά την πάροδο του χρόνου).

3. Τη γενική άποψη της οικονομίας από την πλευρά της προσφοράς σύμφωνα με την οποία τα καλύτερα και ισχυρότερα κίνητρα οδηγούν σε διάφορα οφέλη μέσα από τη βελτιωμένη αποδοτικότητα (για παράδειγμα, η καμπύλη Laffer, σύμφωνα με την οποία η μείωση των φόρων και κυρίως του οριακού φορολογικού συντελεστή θα αυξήσει τα φορολογικά έσοδα).

Συνεπώς, η ιδέα των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων προϋποθέτει τις συνήθεις απόψεις του οικονομικού φιλελευθερισμού από τα τέλη του 20ού αιώνα σχετικά με το πώς λειτουργούν οι ελεύθερες αγορές και ποιος θα

πρέπει να είναι ο ρόλος του δημόσιου τομέα. Συνήθως, αυτές οι απόψεις βασίζονται σε εκδόσεις εγχειριδίων νεοκλασικών οικονομικών. Επίσης, υπάρχουν ορισμένες συγκριμένες ιδέες αναφορικά με τα οικονομικά της προσφοράς, συμπεριλαμβανομένης της αντίληψης ότι η οικονομική ανάπτυξη μπορεί να υποστηρίζεται πιο αποτελεσματικά από τη μείωση των φόρων, τη μείωση των ρυθμίσεων της αγοράς ή την άντληση ωφελειών από τις οικονομίες κλίμακας.

Το πρόβλημα είναι ότι το νεοκλασικό μοντέλο των ανταγωνιστικών αγορών δεν είναι μόνο μη ρεαλιστικό, αλλά είναι επίσης μη σχετικό. Ως αποτέλεσμα, οι «διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις» τείνουν να είναι αντιπαραγωγικές. Για παράδειγμα, η Ομάδα των Ευρωπαίων Οικονομολόγων έχει επανειλημμένα ασκήσει κριτική στους τρόπους με τους οποίους το δόγμα των ισοσκελισμένων προϋπολογισμών και των αντίστοιχων μέτρων λιτότητας λειτουργούν στην πράξη. Κατά παρόμοιο τρόπο, οι ιστορικοί πειραματισμοί των οικονομικών της προσφοράς έχουν σε μεγάλο βαθμό αποτύχει. Για παράδειγμα, είναι ευρέως γνωστό ότι την περίοδο του Ρήγκαν οι μειώσεις φόρων στις ΗΠΑ οδήγησαν σε μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα και ταχέως αυξανόμενες ανισότητες εισοδήματος και πλούτου. Σύντομα, κι άλλες χώρες ακολούθησαν το παράδειγμα των ΗΠΑ, αλλά η οικονομική ανάπτυξη δεν βελτιώθηκε. Κατά τη μεταπολεμική περίοδο και ακόμα και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, όπου ο οριακός φορολογικός συντελεστής θα μπορούσε να φτάσει στο 80-100%, η οικονομική ανάπτυξη ήταν ταχύτερη απ' ό,τι σήμερα, όπου οι μέγιστοι οριακοί φορολογικοί συντελεστές έχουν μειωθεί και βρίσκονται μεταξύ του 25% και 50%. Αυτή η υποτονική ανάπτυξη δεν συνέβαλε ούτε στη μείωση του επιπέδου της οικολογικής καταστροφής.

Αυτό που είναι ακόμα πιο ανησυχητικό είναι οι επιπτώσεις των αντίστοιχων μεταρρυθμίσεων στην αγορά εργασίας. Στο πλαίσιο των περικοπών των μισθών και των συντάξεων, οι προσπάθειες αλλαγής της εργατικής νομοθεσίας με τους ευφημισμούς της «προσαρμοστικότητας» και της «ευελιξίας» όχι μόνο μειώνουν την αγοραστική δύναμη και πιθανά τη συνολική πραγματική ζήτηση, αλλά έχουν και σοβαρές κοινωνικές ψυχολογικές και πολιτικές συνέπειες. Η αύξηση της ανεργίας, η αυξανόμενη αβεβαιότητα και εξάρτηση, και η διεύρυνση των κοινωνικών

ανισοτήτων τείνουν να δημιουργήσουν μια υπαρξιακή ανασφάλεια στους πολίτες. Πολλές μελέτες αποκαλύπτουν ότι η έλλειψη εργασιακής ασφάλειας και η μείωση των κοινωνικών δικαιωμάτων μαζί με την αποδυνάμωση των συνδικαλιστικών οργανώσεων συνέβαλαν στην κατακόρυφη αύξηση της υπαρξιακής ανασφάλειας σε πολλές περιοχές σε όλη την Ευρώπη. Η υπαρξιακή αβεβαιότητα και ανασφάλεια μπορούν με τη σειρά τους να ενεργοποιήσουν διάφορους κοινωνικο-ψυχολογικούς μηχανισμούς, όπως η δυσαρέσκεια και η συναισθηματική αποστασιοποίηση. Σε αυτό το ρευστό μίγμα έρχεται να προστεθεί και η μετανάστευση. Ιδιαίτερα σε περιόδους αυξημένης ανασφάλειας, η νοσταλγία, ο εθνικισμός και η θρησκεία αναζητούνται ως πηγές νοήματος, ταυτότητας και κοινωνικής επανασύνδεσης. Αυτές οι έννοιες δεν είναι απαραίτητα εχθρικές, αλλά όταν μια οικονομική κρίση ξεσπά οι ανησυχίες και οι αγωνίες της καθημερινής ζωής ευνοούν την προσφυγή σε ανταγωνιστικά πλαίσια, κατηγορίες, και μύθους μιας εθνικής ή θρησκευτικής φαντασίωσης. Η άνοδος του εθνικιστικού λαϊκισμού στην Ευρώπη δεν αποτελεί έκπληξη.

Σε άλλες κοινωνικές επιστήμες, ο όρος «δομή» έχει διαφορετική έννοια απ' ό,τι στη νεοκλασική οικονομική. Ο όρος χρησιμοποιείται με έναν πιο περιγραφικό και λιγότερο φορτισμένο τρόπο. Το σημείο εκκίνησης δεν είναι η σύγκριση με τις ουτοπικές «αποτελεσματικές αγορές», αλλά οι πραγματικές κοινωνικές σχέσεις, διαδικασίες και επιπτώσεις. Οι δομές προκύπτουν από κανόνες που συγκροτούν και ρυθμίζουν ταυτότητες, σχέσεις, και πρακτικές. Οι ανθρώπινες δραστηριότητες συνίστανται σε πρακτικές όπου ακολουθούν κανόνες και αυτοσχεδιάζουν με βάση τους κανόνες. Για τον σκοπό αυτό, ανανεώνουν και, κατά διαστήματα, διαμορφώνουν κοινωνικές σχέσεις. Οι εσωτερικές καταστατικές και εξωτερικές αιτιώδεις σχέσεις αποτελούν μέρος ευρύτερων και πολύπλευρων πλαισίων, συγκροτημάτων και συστημάτων. Οι κοινωνικές ολότητες αλλάζουν μαζί με τα μέρη τους. Από την άλλη πλευρά, οι ολότητες επηρεάζουν τα μέρη και τις πιθανές αλλαγές τους, και η λειτουργία των μερών εξαρτάται από το πλαίσιο. Επίσης, αυτό που είμαστε εξαρτάται από τα θεσμικά μας όργανα.

Οι δομές μπορούν να αλλάξουν προς το καλύτερο, αλλά μπορούν και να γίνουν χειρότερες από κάθε δεδομένη κανονιστική σκοπιά. Στις μεταρρυθ-

μιστικές προτάσεις μπορεί να αποδοθεί μια ποικιλία κανονιστικών εννοιών. Εκτός από τις επιπτώσεις στην αποτελεσματικότητα, οι αλλαγές μπορεί να αποσκοπούν και στην αύξηση της ελευθερίας, της ισότητας, της δικαιοσύνης ή της ευημερίας ή στην ενίσχυση της δημοκρατίας ή της βιωσιμότητας, ή ακόμη και σε περισσότερες αξίες ταυτόχρονα, αν και οι επιλογές δεν μπορούν να αποφευχθούν. Από αυτήν την άποψη, μια δομική αλλαγή μπορεί να σημαίνει, για παράδειγμα, αλλαγές σε ένα σύνολο κανόνων που προσδιορίζουν έναν δημόσιο οργανισμό ή μια επιχείρηση (π.χ. ο σκοπός ή το ιδιοκτησιακό καθεστώς) ή μια αλλαγή στις σχέσεις εξουσίας (π.χ. εκδημοκρατισμός). Τέτοιες αλλαγές είναι ηθικές και πολιτικές. Ποιο είδος διαρθρωτικής αλλαγής αυξάνει, ας πούμε, την αποτελεσματικότητα, την ευημερία ή τη δικαιοσύνη αποτελεί ένα ενδεχόμενο, δηλαδή εξαρτάται από τις συγκεκριμένες συνθήκες της αλλαγής και το γενικότερο κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο.

Για παράδειγμα, η ευελιξία μπορεί να μην είναι η ίδια τόσο κακή. Μια δυνατότητα αφορά το υπό διαπραγμάτευση μοντέλο των σχέσεων παραγωγής, όπου οι εργαζόμενοι παρεμβαίνουν άμεσα στην καθέρωση μιας διαδικασίας. Αυτό θα επέτρεπε τη λειτουργική ευελιξία στις εργασιακές πρακτικές αντί της νεοφιλελεύθερης ευελιξίας των μισθών και των εργασιακών συνθηκών. Η αποτελεσματικότητα και οι καινοτομίες θα μπορούσαν να αναζητηθούν και με όρους γεφύρωσης του χάσματος μεταξύ της συνήθους παραγωγής και των νέων αναδυόμενων τομέων της οικονομίας, και μέσα από βαθύτερους θεσμικούς πειραματισμούς. Οι δυνατότητες για διαρθρωτική μεταρρύθμιση είναι απεριόριστες.

Μια βασική διαρθρωτική αλλαγή –αλλαγή των κανόνων, των αρχών και των εξουσιών της ΕΕ– θα ήταν η δημιουργία πλήρους δημοσιονομικής ικανότητας για την ΕΕ. Επίσης, θα μπορούσε να αλλάξει η εντολή της ΕΚΤ προκειμένου να καταστεί δυνατή η άμεση στήριξη για τις δημόσιες δαπάνες. Με την πρόσβαση σε νέους πόρους, η ΕΕ και τα κράτη-μέλη της θα μπορούσαν επίσης να συμμετέχουν σε μια επιλεκτική επαναβιομηχανοποίηση. Ένας φιλόδοξος αλλά εφικτός στόχος θα ήταν η αύξηση του μέσου όρου επενδύσεων εντός της ΕΕ κατά 5 ποσοστιαίες μονάδες, από τις οποίες το 3-4% θα προέρχεται από τα κράτη-μέλη και το 1-2% από την ΕΕ. Η ΕΕ θα πρέπει να δώσει έμφαση σε εκείνα τα έργα με μακροπρόθεσμο ορίζοντα,

ευρείας ηπειρωτικής συνεργασίας και μεγάλης κλίμακας επενδύσεων.

Με αυτόν τον τρόπο, οι διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις μπορούν να σημαίνουν αύξηση του ρόλου της δημόσιας εξουσίας στην ανασυγκρότηση της οικονομίας. Όπως έχει υποστηρίξει η Μαριάννα Ματσουκάτο στο πασίγνωστο βιβλίο της *Το Επιχειρηματικό Κράτος*,³ οι επενδύσεις μπορούν να δημιουργήσουν νέες ικανότητες και ποιότητες. Οι στρατηγικές δημόσιες επενδύσεις και πολιτικές πρέπει να στοχεύουν στη δημιουργία και τη διαμόρφωση παραγωγικών δυνάμεων και αγορών. Οι δημόσιοι οργανισμοί δεν θα πρέπει μόνο να διευκολύνουν τις επενδύσεις του ιδιωτικού τομέα καθιστώντας αυτές λιγότερο ριψοκίνδυνες, αλλά πρέπει να οδηγούν και στη δημιουργία νέων τεχνολογικών ευκαιριών και ποιοτικά νέων αγορών. Η δημιουργία νέων παραγωγικών δυνάμεων και αγορών μπορεί επίσης να επιτευχθεί σε μεγάλη κλίμακα μέσα από «τις επενδύσεις με συγκεκριμένη αποστολή που μπορούν να στέλνουν έναν άνθρωπο στο φεγγάρι και στις μέρες μας μπορούν να προωθούν την πράσινη τεχνολογία».

Είναι σημαντικό να αποφεύγεται η υπεράσπιση των βιομηχανιών που βρίσκονται σε παρακμή με όρους κατεστημένων συμφερόντων. Συνήθως, είναι πιο λογικό να προωθούνται διαδικασίες που εξαρτώνται από τη μάθηση και παρέχουν βιώσιμες προοπτικές για το μέλλον, μερικές φορές στηρίζονται στην παλιά, μερικές φορές σε μια εντελώς νέα βάση. Ένας ασθενής νεοφιλελεύθερος κρατικός σχηματισμός εξαρτάται από την άσκηση πίεσης των ισχυρότερων ομάδων συμφερόντων, και κυρίως εκείνων των μεγάλων εταιριών, ενώ μια αυτάρκης, ικανή και δημοκρατική δημόσια οργάνωση μπορεί να λειτουργεί αυτόνομα και με διορατικό τρόπο. Το ζητούμενο είναι να βελτιωθεί η ποιότητα και η ελκυστικότητα των ευρωπαϊκών εμπορικών αγαθών και υπηρεσιών στις παγκόσμιες αγορές με έναν μη αντιφατικό τρόπο, έχοντας υπόψη τη γενικευσιμότητα των ενεργειών και την παγκόσμια συνολική αποτελεσματική ζήτηση. Το επίκεντρο της πολιτικής της μετασχηματιστικής καινοτομίας πρέπει να είναι η πρόβλεψη, ο πειραματισμός, η συμμετοχή, και η ικανότητα

3. Mazzucato, M. (2014) *The Entrepreneurial State. Debunking Public vs. Private Sector Myths*, αναθεωρημένη έκδοση, Anthem Press, Λονδίνο. Βλ. επίσης Mazzucato, M. (2016) «From market fixing to market-creating: a new framework for innovation policy», *Industry and Innovation*, 23 (02), σ. 140-56.

κατεύθυνσης, ευθυγραμμίζοντας τους κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς στόχους με τους στόχους της καινοτομίας.

Ο στόχος των ενεργητικών οικονομικών πολιτικών θα ήταν η ενεργοποίηση νέων επενδύσεων, η δημιουργία παραγωγικής ικανότητας και η αύξηση του παραγόμενου προϊόντος και με αυτόν τον τρόπο η μείωση της ανεργίας, που αποτελεί σημαντική πηγή υπαρξιακής ανασφάλειας. Την ίδια στιγμή, τέτοιες πολιτικές θα πρέπει να προωθούν την ισότητα των φύλων, καθώς και την οικολογική βιωσιμότητα. Επίσης, ο προϋπολογισμός της ΕΕ θα πρέπει να αυξηθεί προκειμένου να δημιουργηθούν συστήματα αναδιανομής, όπως κατάλληλες περιφερειακές πολιτικές, ένας ευρωπαϊκός κατώτατος μισθός, ευρωπαϊκά προγράμματα για την καταπολέμηση της οικολογικής υποβάθμισης και συστήματα επιδομάτων ανεργίας. Ένα επαρκές ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα υψηλού επιπέδου για όλους τους ευρωπαίους πολίτες θα μπορούσε να μειώσει περαιτέρω την εξάρτηση από τις ασταθείς αγορές. Επίσης, η δημοκρατική συμμετοχή στις διαδικασίες συλλογικής βούλησης μπορεί να δημιουργήσει εμπιστοσύνη και υπαρξιακή ασφάλεια. Ως εκ τούτου, η ιδέα είναι να εκδημοκρατιστούν οι σχέσεις εξουσίας, να γίνουν οι ατομικές πορείες απασχόλησης πιο ασφαλείς, και με ενεργό τρόπο να διαμορφωθούν οικονομικές εξελίξεις προς την επιθυμητή κατεύθυνση μέσω των βιομηχανικών και άλλων πολιτικών. Ο στόχος θα ήταν να δημιουργηθεί ένας ενάρετος κύκλος βασισμένος στην υπαρξιακή ασφάλεια και εμπιστοσύνη, ενθαρρύνοντας την ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον.

2. Νομισματική και χρηματοπιστωτική πολιτική: αποτυχία της χρηματοπιστωτικής ενοποίησης

Παρά το γεγονός ότι οι ηγέτες της ΕΕ εξακολουθούν να αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στην ενοποίηση του χρηματοπιστωτικού τομέα, η ετήσια έκθεση της ΕΚΤ για το θέμα της ολοκλήρωσης αναγνωρίζει ότι, στην πραγματικότητα, έχει επιτευχθεί πολύ μικρή πρόοδος. Ως συνήθως, η λύση αναζητείται στην ενίσχυση των διαδικασιών της αγοράς μέσω της Τραπεζικής Ένωσης και της Ένωσης των Κεφαλαιαγορών.

Ωστόσο, στην πραγματικότητα, οι βασικές δυσκολίες μπορούν να ξεπεραστούν μόνο με την αλλαγή της ασκούμενης πολιτικής και του πολιτικού προσανατολισμού της ΕΕ. Από τη μια πλευρά, απαραίτητη προϋπόθεση για την αποτελεσματική ενοποίηση είναι η επίτευξη συμφωνίας αναφορικά με τον τρόπο κατανομής του χρηματοπιστωτικού κινδύνου μεταξύ των κρατών-μελών και ιδιαίτερα μεταξύ των μελών της ευρωζώνης τα οποία αδυνατούν να χρησιμοποιήσουν τη συναλλαγματική πολιτική για την αντιμετώπιση των οικονομικών κινδύνων που προέρχονται από το εξωτερικό εμπόριο και τις ροές κεφαλαίων. Από την άλλη πλευρά, η επιμονή των κυρίαρχων συμφερόντων για την επιδίωξη της ενοποίησης μέσω του μηχανισμού της αγοράς αγνοεί ή ακόμα και αρνείται τον ουσιαστικό ρόλο του δημόσιου τομέα στην εξασφάλιση της σταθερότητας και της αποτελεσματικότητας του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Η οικονομική ιστορία έχει επανειλημμένα αναδείξει ως σταθεροποιητικό για τον ιδιωτικό τομέα τον ρόλο του δημόσιου τομέα σε σχέση με την πίστη και τις επενδύσεις.

Η αποτυχία του υφιστάμενου μοντέλου ενοποίησης δεν συνεπάγεται την αυτονομία των κρατών-μελών στον χρηματοπιστωτικό τομέα. Στην πράξη, ο κατακερματισμός του χρηματοπιστωτικού χώρου της Ευρώπης προάγει τη διείσδυση του κεφαλαίου που βασίζεται στο δολάριο σε κάθε κράτος-μέλος ξεχωριστά.

Δεδομένου ότι το βασικό όφελος από τη μεγαλύτερη ενοποίηση του χρηματοπιστωτικού τομέα είναι ο διαμοιρασμός των κινδύνων –τόσο εκείνων που επιδρούν στις επενδύσεις όσο και εκείνων που προκύπτουν

από τις μη συμμετρικές εξελίξεις στα κράτη-μέλη-, η πεισματική απόρριψη του διαμοιρασμού των κινδύνων από τις κυβερνήσεις ορισμένων κρατών-μελών –της γερμανικής και εκείνων της Βόρειας Ευρώπης και της Βαλτικής, της λεγόμενης «Χανσεατικής Ένωσης»⁴– αντιβαίνει στη διακηρυγμένη στήριξή τους προς την ενοποίηση.

Οι αυστηροί περιορισμοί, σε ό,τι αφορά τη δραστηριότητα του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας τόσο σχετικά με το ύψος των δανείων όσο και με την αιρεσιμότητα που τα συνοδεύει, αποτελούν παράδειγμα των προβλημάτων που απορρέουν από την απόρριψη αυτή. Ένα άλλο παράδειγμα είναι η επιμονή για μεγάλες καθυστερήσεις προκειμένου η διαδικασία εξυγίανσης που προβλέπει η Τραπεζική Ένωση να θεθεί σε πλήρη εφαρμογή. Και στις δύο περιπτώσεις, το αποτέλεσμα είναι η αποτυχία οικοδόμησης ισχυρού θεσμικού πλαισίου για τον χρηματοπιστωτικό τομέα της ΕΕ.

Η γερμανική κυβέρνηση και άλλες κυβερνήσεις που σκέφτονται με τον ίδιο τρόπο τείνουν να θεωρούν ότι κάθε μορφή διαμοιρασμού των κινδύνων προάγει μια «Ένωση μεταβιβάσεων», που αντιμετωπίζεται ως ζημία για τους φορολογούμενους των χωρών αυτών. Είναι γεγονός ότι οι οικονομικές αποκλίσεις στο εσωτερικό της ΕΕ συνεπάγονται μια αυξημένη ανάγκη των νότιων και «περιφερειακών» χωρών για στήριξη σε περιόδους οικονομικών διαταραχών σε σχέση με τις ισχυρότερες χώρες του «πυρήνα». Ωστόσο, αυτές οι διαφορές αποτελούν πρόβλημα για την ΕΕ συνολικά και οι ευρωπαϊκοί θεσμοί οφείλουν να αποδεχθούν το μερίδιο ευθύνης που τους αναλογεί για πολιτικούς και οικονομικούς λόγους. Την τελευταία δεκαετία, η αποτυχία αντιμετώπισης της κρίσης με έναν συνεκτικό και οργανωμένο τρόπο επιβάρυνε τελικά όλα τα κράτη-μέλη και όχι μόνο τα πιο ευάλωτα.

Το θέμα με τα υπόλοιπα του συστήματος πληρωμών Target-2 ώθησε την άρνηση του κατανομής του κινδύνου σε απίθανα όρια. Υπερβολικά εμπορικά πλεονάσματα των βόρειων χωρών και φυγή κεφαλαίων από τις νότιες χώρες οδήγησαν τις κεντρικές τράπεζες των πιο αδύναμων οικονομικών της νομισματικής ένωσης στη συσσώρευση σημαντικών υποχρεώσεων

4. Brunsten, J. and Acton, M. (2017) «The Hanseatic League 2.0», *Financial Times*, 07/11/2017.

έναντι κυρίως της κεντρικής τράπεζας της Γερμανίας, της Bundesbank, που αντικατοπτρίζονται στα υπόλοιπά τους στο σύστημα πληρωμών Target-2. Μάλιστα, ορισμένοι γερμανοί σχολιαστές έφτασαν στο σημείο να προτείνουν ότι οι κεντρικές τράπεζες των ελλειμματικών χωρών πρέπει να παρέχουν εξασφαλίσεις για τα χρέη τους προς τις πλεονασματικές χώρες. Ένα τέτοιο μέτρο, σε πλήρη αντίφαση με τη νομισματική ένωση που καθιστά τις κεντρικές τράπεζες όλων των κρατών-μελών μέρη ενός ενιαίου συνόλου, θα είχε ασκήσει τεράστια πίεση στον τραπεζικό τομέα των πιο αδύναμων οικονομιών. Θα ήταν σαν τα πλεονασματικά καταστήματα μιας εμπορικής τράπεζας να ζητούσαν εξασφαλίσεις από τα ελλειμματικά καταστήματα, καθιστώντας αδύνατη τη λειτουργία της τράπεζας.

Κατά τον ίδιο τρόπο, το πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης της ΕΚΤ υφίσταται στρεβλώσεις από τις ίδιες πολιτικές αντιλήψεις. Η αγορά στοιχείων ενεργητικού που αποφάσισε η ΕΚΤ είχε πολύ μικρή επίπτωση στον όγκο των τίτλων που έχει στην κατοχή της η ίδια η ΕΚΤ. Οι τίτλοι αυτοί διακρατούνται συνήθως από την κεντρική τράπεζα της χώρας που τους εξέδωσε, μεταθέτοντας τον κίνδυνο και πάλι στα πιο αδύναμα μέλη και παρεμποδίζοντας την αποτελεσματική ολοκλήρωση του τομέα.

Παρόμοια προβλήματα για τον χρηματοπιστωτικό τομέα της ΕΕ προκύπτουν από τη συνεχιζόμενη στήριξη των ηγετών της ΕΕ προς τον ανταγωνισμό της αγοράς και την αποτυχία τους να αντιληφθούν ότι ο ιδιωτικός τομέας εξαρτάται από έναν ισχυρό και ενεργό δημόσιο τομέα. Στα Υπομνήματά μας έχουμε επανειλημμένα επισημάνει αυτή την εξάρτηση και τις επιμέρους διαστάσεις της, όπως αναλύονται και στο κεφάλαιο 1 του παρόντος Υπομνήματος. Οι δημόσιες επενδύσεις λειτουργούν ως μακροοικονομικός σταθεροποιητής: η δομή των δημόσιων επενδύσεων και η πολιτική δέσμευση ως προς το είδος της ανάπτυξης συμβάλλουν στον προσανατολισμό των επενδύτων του ιδιωτικού τομέα και μειώνουν τους κινδύνους που αντιμετωπίζουν. Η συμπίεση των δημόσιων επενδύσεων από τους αυθαίρετους κανόνες του Συμφώνου Σταθερότητας, που ενισχύονται από το Δημοσιονομικό Σύμφωνο, είναι εξαιρετικά επιβλαβής. Επίσης, είναι παράλογη: οι επενδύσεις που πρόκειται να ωφελήσουν αρκετές γενιές μπορούν, εύλογα, να χρηματοδοτηθούν από όλες αυτές τις γενιές.

Εξίσου σημαντικός, αν και δεν αποτελεί πάντα αντικείμενο συζήτησης,

είναι ο ρόλος του δημόσιου δανεισμού και της έκδοσης κρατικών ομολόγων για τη σταθεροποίηση του χρηματοπιστωτικού τομέα συνολικά και την ενίσχυση της ρευστότητας του συστήματος. Αυτό ισχύει τόσο για τον τομέα όπου κυριαρχούν οι τράπεζες όσο και για εκείνον όπου κυριαρχούν οι αγορές. Η ΕΚΤ προτιμά την κυριαρχία των κεφαλαιαγορών, για ιδεολογικούς κυρίως λόγους, παρά το γεγονός ότι η Έκθεση για την Ολοκλήρωση του τομέα παραδέχεται ότι «...η υποκατάσταση των τραπεζών από τις κεφαλαιαγορές ενδέχεται να έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων πηγών κινδύνου και να επιδράσει στη διαδικασία μετάδοσης της νομισματικής πολιτικής, έτσι ώστε η προσεκτική παρακολούθηση κρίνεται αναγκαία σε ό,τι αφορά τη χρηματοπιστωτική σταθερότητα».⁵ Οι τράπεζες μπορούν να χρησιμοποιούν τους κρατικούς τίτλους και τα δάνεια με εγγύηση του δημοσίου ως στοιχεία της ρευστότητάς τους, τα οποία τις στηρίζουν σε περίπτωση μείωσης των καταθέσεων ή άλλων υποχρεώσεων. Επιπλέον, οι δημόσιες τράπεζες επιτρέπουν την άσκηση μεγαλύτερου δημόσιου ελέγχου επί των δραστηριοτήτων των ιδιωτικών τραπεζών, καθώς και τη λήψη μέτρων για την αντιμετώπιση των αποτυχιών του μηχανισμού της αγοράς στον τραπεζικό τομέα, όπως είναι η ανεπαρκής χρηματοδότηση των «καθαρών» τεχνολογιών. Στις κεφαλαιαγορές, τα κρατικά ομόλογα εξυπηρετούν επίσης πολλές ανάγκες: διευκολύνουν την τιμολόγηση των τίτλων υψηλότερου κινδύνου, μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως μορφή εξασφάλισης για δάνεια του ιδιωτικού τομέα, επιτρέπουν σε θεσμικούς επενδυτές όπως είναι τα συνταξιοδοτικά ταμεία να αντιστοιχίσουν τα στοιχεία του ενεργητικού τους έναντι εκείνων του παθητικού πιο αποτελεσματικά.

Προφανώς, υπάρχουν όρια ως προς τον κρατικό δανεισμό που είναι συνετό να μην τα υπερβαίνει κανείς – για παράδειγμα, η κατάσταση των ΗΠΑ μετά τις πρόσφατες μειώσεις φόρων, που δεν συνδέονται με κάποιο επενδυτικό πρόγραμμα, απέχει πολύ από το να θεωρείται υγιής. Ταυτόχρονα, η υπερβολική και παράλογη εχθρότητα των ηγετών της ΕΕ προς τον δημόσιο δανεισμό βλάπτει τη λειτουργία του ιδιωτικού χρηματοπιστωτικού τομέα και καθιστά το σύνολο του χρηματοπιστωτικού συστήματος πιο ευάλωτο. Το γερμανικό χρεόφρενο (*Schuldenbremse*) περιορίζει την έκδοση

5. ECB (2018) *Financial Integration in Europe*, σ. 98.

των μοναδικών κρατικών ομολόγων στην ευρωζώνη που αξιολογούνται με τριπλό-Α.

Παράλληλα, η γερμανική κυβέρνηση, καθώς και άλλες της ίδιας αντίληψης, αντιστέκονται σθεναρά στην έκδοση ομολόγων από οργανισμούς της ΕΕ, ενώ η ασκούμενη από την ΕΚΤ πολιτική επιδιώκει τη διατήρηση διαφορετικών επιτοκίων για τα κρατικά ομόλογα, δήθεν για την ενίσχυση της δημοσιονομικής πολιτικής των πιο αδύναμων οικονομιών. Συνεπώς, παρά τη μείωση αυτών των διαφορών σε σχέση με το αποκορύφωμα της κρίσης, τα επιτόκια των ιταλικών κρατικών ομολόγων στο τέλος Νοεμβρίου 2018 ήταν μεγαλύτερα κατά 2,78 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με τα γερμανικά ομόλογα, ενώ η διαφορά με την Ελλάδα ήταν 4,30%. Ως αποτέλεσμα, οι κυβερνήσεις με τη μεγαλύτερη ανάγκη για χρηματοδότηση αντιμετωπίζουν το υψηλότερο κόστος λόγω της πολιτικής της ΕΚΤ και των ευρωπαϊκών θεσμών.

Η αδυναμία του χρηματοπιστωτικού συστήματος της ΕΕ αποτελεί έναν από τους παράγοντες που ωθούν τους επενδυτές στην Ευρώπη και αλλού προς το χρηματοπιστωτικό σύστημα των ΗΠΑ, το οποίο αντιμετωπίζεται ως η μοναδική πηγή ασφαλών και ρευστοποιήσιμων στοιχείων ενεργητικού. Η τελευταία έκθεση της ΕΚΤ για τον διεθνή ρόλο του ευρώ δείχνει ότι το δολάριο κερδίζει έδαφος εις βάρος του ευρώ, ιδιαίτερα στην περίπτωση των διεθνών ομολόγων.⁶ Στην πραγματικότητα, οι προσπάθειες των επενδυτών παγκοσμίως να ασφαλίσουν την αυξανόμενη έκθεσή τους στα αμερικανικά ομόλογα ωφέλησαν τους επενδυτές που χρηματοδοτούνται σε δολάρια σε αντίθεση με εκείνους που χρηματοδοτούνται σε ευρώ. Στην προηγούμενη έκθεσή της,⁷ η ΕΚΤ αναγνώρισε ότι η υπεροχή του δολαρίου και οι επιπτώσεις των διακυμάνσεων στη ζώνη του δολαρίου περιορίζουν την αποτελεσματικότητα της νομισματικής της πολιτικής. Προς το παρόν, πρόκειται για μικρή επίπτωση, αλλά διαγράφεται ο σαφής κίνδυνος οι τρέχουσες εξελίξεις και πολιτικές να βλάψουν την νομισματική ένωση. Η αποτυχία της ολοκλήρωσης του χρηματοπιστωτικού τομέα στην ΕΕ εκθέτει

6. ECB (2018) *The International Role of the Euro: interim report*, Ιούλιος, σ. 2.

7. Borio, C. et al. (2016) «Covered interest parity lost: understanding the cross-currency basis», *BIS Quarterly Review*, Σεπτέμβριος, σ. 45-64.

όλα τα κράτη-μέλη σε αυξανόμενη υποταγή στο σύστημα του δολαρίου.

Συνολικά, ο χρηματοπιστωτικός τομέας της ΕΕ, παρά την υφιστάμενη σταθεροποίησή του, απειλείται από την άσκηση πολιτικών που δημιουργούν εμπόδια σε κάθε κίνηση προς μια πιο συνεκτική και συντονισμένη δομή, καθώς και από την ιδεολογική αντιπαλότητα απέναντι στον ρόλο του δημόσιου τομέα. Η απουσία ενεργούς πολιτικής για την αντιμετώπιση των προβλημάτων νομισματικής και χρηματοπιστωτικής πολιτικής σε παγκόσμιο επίπεδο αποτελεί σημαντική παράμετρο αυτής της αποτυχίας και θα μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα τη σταδιακή απώλεια της αυτονομίας άσκησης πολιτικής.

Τέλος, εξίσου σημαντική είναι και η ανάγκη για ένα χρηματοπιστωτικό σύστημα που υπηρετεί τις ανάγκες της κοινωνίας και του πλανήτη, το οποίο βασίζεται στη δημοκρατική διακυβέρνηση και είναι σταθερό, όπως διακηρύττουν πολλές συλλογικότητες.⁸

8. Βλ. <https://www.changefinance.org>.

3. Η παραγωγική δομή της ΕΕ και η ανάγκη για βραχυπρόθεσμο και μεσοπρόθεσμο μετασχηματισμό

Η «μεγάλη κρίση» του 2008 και τα χρόνια που ακολούθησαν διέδρυναν το χάσμα μεταξύ των παραγωγικών δομών στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι βιομηχανικές χώρες του πυρήνα γύρω από τη Γερμανία κατάφεραν να μετατοπίσουν τις επιπτώσεις της κρίσης και τις αναγκαίες προσαρμογές στην αποβιομηχανοποιημένη περιφέρεια, κυρίως στη Νότια και Νοτιοανατολική Ευρώπη. Στην περιφέρεια της Νότιας Ευρώπης, οι παραγωγικές δομές αποδυναμώθηκαν ακόμα περισσότερο από τις πολιτικές λιτότητας. Στην άλλη πλευρά του χάσματος, οι βιομηχανικές χώρες του πυρήνα γύρω από τη Γερμανία και η βιομηχανοποιημένη περιφέρεια της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, που συνδέεται στενά με το σύμπλεγμα των γερμανικών εξαγωγών, ανέκαμψαν σχετικά σύντομα μετά την κρίση. Στις χώρες του πυρήνα, το ΑΕΠ είναι γενικά τουλάχιστον 10% υψηλότερο σε σχέση με το ΑΕΠ του 2007 (βλ. Πίνακα 1). Η ανεργία μειώθηκε. Μετά το 2010, οι πραγματικοί μισθοί σημείωσαν σχετικά σημαντική ανάκαμψη μόνο στη Γερμανία, ενώ ήταν σχεδόν στάσιμοι στις μικρότερες χώρες του πυρήνα. Η εξέλιξη των μισθών στη Γερμανία μπορεί να θεωρηθεί ως μια διορθωτική κίνηση απέναντι στη μείωση των πραγματικών μισθών στα χρόνια πριν την κρίση. Οι πρόσφατες αυξήσεις των μισθών μετρίασαν κάπως την πίεση που δέχτηκαν οι μισθοί των άλλων οικονομιών του πυρήνα, αλλά τίποτα περισσότερο από αυτό. Στη βιομηχανοποιημένη περιφέρεια της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, η αύξηση του ΑΕΠ και των πραγματικών μισθών ήταν μεγαλύτερη. Ωστόσο, αυτό δεν αφορούσε την Ουγγαρία και τη Σλοβενία που επηρεάστηκαν σημαντικά από την οικονομική κρίση και υιοθέτησαν σκληρές πολιτικές λιτότητας. Ο βιομηχανικός τομέας σ' αυτές τις χώρες συνδέεται στενά μέσω των άμεσων ξένων επενδύσεων και των αλυσίδων παραγωγής με τις οικονομίες του πυρήνα, ιδίως με τη Γερμανία. Αυτές οι συνδέσεις συγκεντρώνονται κυρίως στον κλάδο της αυτοκινητοβιομηχανίας. Η αναλογία των αυτοκινήτων και οχημάτων εντός των χωρών της ομάδας του Βίσεγκραντ στις εξαγωγές και τις εισαγωγές από τη Γερμανία είναι μεταξύ του ενός τρίτου και των δύο τρίτων.⁹ Ιδιαίτερα στις

μικρότερες οικονομίες, η αναλογία της αυτοκινητοβιομηχανίας στη μεταποίηση και τις εξαγωγές είναι ιδιαίτερα υψηλή. Αυτή η στενή εξειδίκευση είναι ιδιαίτερα προβληματική. Επιπλέον, το μέλλον της αυτοκινητοβιομηχανίας είναι περισσότερο από αβέβαιο, καθώς τα αυτοκίνητα συντελούν σημαντικά στην κλιματική αλλαγή και οι κινητήρες ορυκτών καυσίμων είναι αρκετά αμφισβητούμενοι. Μια στροφή προς την ηλεκτροκίνηση, που θα άλλαζε το μείγμα των απαιτούμενων πρώτων υλών και των ενεργειακών πόρων και, ως εκ τούτου, δεν θα έλυσε το πρόβλημα της μεταφοράς με αυτοκίνητο, θα δημιουργούσε μεγάλης κλίμακας διαταραχή στις λειτουργίες των προμηθευτών των οικονομιών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.

Τα περιφερειακά πρότυπα των Άμεσων Ξένων Επενδύσεων και της βιομηχανίας στις χώρες της ομάδας του Βίσεγκραντ είναι αρκετά άνισα και αυτές οι τοπικές ανισότητες έχουν την τάση να αυξάνονται στην κρίση. Τα όρια των μοντέλων ανάπτυξης που βασίζονται στις Άμεσες Ξένες Επενδύσεις γίνονται ολοένα και πιο ορατά, και έχουν ξεκινήσει να αποτελούν θέμα συζήτησης στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.

Οι ανισοροπίες που έχουν δημιουργηθεί μεταξύ και εντός των κρατών-μελών αναφορικά με την ισότητα των φύλων και την οικολογική βιωσιμότητα έχουν πρακτικά εξαφανιστεί από τον δημόσιο διάλογο και έχουν υποβιβαστεί σε συζητήσεις μεταξύ ειδικών. Προκειμένου να επανετάξουμε αυτά τα ζητήματα στις συζητήσεις της οικονομικής πολιτικής προσδίδοντάς τους την απαιτούμενη βαρύτητα θα πρέπει να υπάρξει συντονισμένη προσπάθεια της ΕΕ και των κρατών-μελών της αναφορικά με την παρούσα κατάσταση και τα πιθανά σενάρια της εξέλιξης της ισότητας των φύλων και της οικολογικής βιωσιμότητας.

Η θέση της Γαλλίας και της Ιταλίας στον ευρωπαϊκό καταμερισμό της εργασίας είχε ήδη αποδυναμωθεί πριν από την κρίση. Η κρίση και τα επακόλουθά της ενίσχυσαν αυτή τη σχετική μείωση. Το ιταλικό ΑΕΠ δεν έχει ακόμα επανέλθει στο επίπεδο του 2007. Η Νότια Ιταλία έχει υποστεί μια ιδιαίτερα σκληρή κοινωνικοοικονομική δυσπραγία μετά την κρίση.

9. Poplawski, K. (2016) *The Role of Central Europe in the German Economy*, OSW-Report, Βαρσοβία, σ. 25.

Το επίπεδο του ΑΕΠ των υπόλοιπων μεσογειακών χωρών είτε έχει μόλις ανακάμψει φτάνοντας στο επίπεδο του ΑΕΠ του 2007 είτε είναι χαμηλότερο σε σχέση με το επίπεδο πριν από την κρίση. Το ελληνικό ΑΕΠ έχει μειωθεί κατά 24,5% (βλ. Πίνακα 1). Γι' αυτές τις οικονομίες, η εξωτερικά χρηματοδοτούμενη πιστωτική επέκταση έχει σταματήσει. Οι πολιτικές λιτότητας κατέστρεψαν την εγχώρια αγορά. Στις περισσότερες χώρες, οι πραγματικοί μισθοί μειώθηκαν, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, την Κροατία και την Κύπρο. Η κατάρρευση της εγχώριας ζήτησης αποδυνάμωσε ακόμα περισσότερο τις δομές του μεταποιητικού τομέα. Τα ελλείμματα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών μειώθηκαν ή και εξαφανίστηκαν λόγω της μείωσης των εισαγωγών. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στην Ισπανία, οι εξαγωγές έχουν αρχίσει να αυξάνονται, αλλά το εξαγωγικό προφίλ έχει επιδεινωθεί. Για τις περισσότερες απ' αυτές τις χώρες, οι δραστηριότητες που βασίζονται στα μισθώματα, όπως ο τουρισμός, αποτέλεσαν τους βασικούς τομείς ανάπτυξης. Αυτό είναι ένα ιδιαίτερα προβληματικό προφίλ με καταστροφικές κοινωνικές και οικολογικές συνέπειες.

Ακόμα και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αναγνωρίζει πλέον ότι, κατά την έξοδο από μια μακρά και βαθιά ύφεση, είναι απαραίτητη η αναγέννηση της ευρωπαϊκής βιομηχανίας.¹⁰ Ο κεντρικός ρόλος της μεταποίησης για την οικονομική ανάπτυξη και τη δημιουργία αξίας έχει αναγνωριστεί από πολλούς ακαδημαϊκούς που υπογραμμίζουν τη σημασία της για τη διατήρηση της αύξησης της παραγωγικότητας, της εργασίας και της καινοτομίας. Ένας τέτοιος ρόλος πρέπει να διαμορφωθεί μέσα σ' ένα πλαίσιο αυξανόμενης ενσωμάτωσης μεταξύ μεταποίησης και υπηρεσιών, ως ένας δρόμος για τη δημιουργία μακροπρόθεσμων παραγωγικών ωφελειών. Το να εξετάσουμε την ενσωμάτωση των Υπηρεσιών Υψηλής Έντασης Γνώσης (Knowledge Intensive Business Services-KIBS) στη μεταποίηση είναι ένας τρόπος να αναλυθεί ένα μέρος της συνολικής εικόνας της πραγματικής σύγκλισης/απόκλισης στις χώρες της ευρωζώνης και να δημιουργηθεί μια προοπτική που θα συμβάλει στην πληροφόρηση για συγκεκριμένες διαστάσεις των βιομηχανικών πολιτικών.¹¹

10. EU Commission (2014) «Towards an industrial renaissance», Industrial Policy Communication Update.

Η διαδικασία του τρέχοντος μετασχηματισμού, όταν εξεταστεί μέσα από το πρίσμα της ανθεκτικότητας της μεταποίησης και της ενσωμάτωσης των Υπηρεσιών Υψηλής Έντασης Γνώσης στη μεταποίηση, παρουσιάζει μια εικόνα αυξανόμενης απόκλισης των παραγωγικών δομών μεταξύ των χωρών της ευρωζώνης. Οι πραγματικές αποκλίσεις μπορούν να εντείνουν τα προβλήματα που προκαλούνται από τις ασύμμετρες διαταραχές, τα οποία εκδηλώθηκαν πρόσφατα στη ζώνη του ευρώ. Από το 2000 έως το 2004, ο δείκτης εξειδίκευσης Krugman αυξήθηκε για τις χώρες της ευρωζώνης, οδηγώντας την οικονομία της ευρωζώνης σε ένα μοντέλο παραγωγής πιο ευάλωτο σε ασύμμετρα σοκ. Τέτοιες κρίσεις είναι δύσκολα διαχειρίσιμες εντός μιας ημιτελούς νομισματικής ένωσης, όπως είναι αυτή της ευρωζώνης. Ανάμεσα στις χώρες της ευρωζώνης, η χώρα με τις καλύτερες επιδόσεις, η Γερμανία, είναι επίσης αυτή η οποία μπορεί να αναπτύξει μια παραγωγική δομή που βασίζεται κατά κύριο λόγο στη μεταποίηση και έχει ένα υψηλό επίπεδο ενσωμάτωσης των Υπηρεσιών Υψηλής Έντασης Γνώσης, ενώ οι άλλες μεγάλες οικονομίες (Γαλλία, Ιταλία και Ισπανία) υποφέρουν από αποβιομηχανοποίηση (σε διαφορετικό βαθμό και οι τρεις χώρες έχασαν μέρος των τομέων μεταποίησής τους), αλλά διαφέρουν στον βαθμό της ενσωμάτωσης των Υπηρεσιών Υψηλής Έντασης Γνώσης (είναι υψηλότερος στη Γαλλία και την Ισπανία σε σχέση με την Ιταλία).¹² Παρά τη σημασία των διασυνδέσεων μεταξύ μεταποίησης και Υπηρεσιών Υψηλής Έντασης Γνώσης στη διατήρηση της βιομηχανικής αναγέννησης, αυτό το σενάριο δείχνει μια τάση προς μεγαλύτερη εξειδίκευση και απόκλιση στην παραγωγική δομή.

Αυτή η άνιση ανάπτυξη των παραγωγικών δομών οδηγεί σε μεταφορές υψηλής έντασης στις φάσεις της παραγωγής και της διανομής, συμβάλλοντας στην αύξηση της περιβαλλοντικής πίεσης και στην επιτάχυνση της

11. EU Commission (2013) *Towards knowledge driven re-industrialisation*, Ευρωπαϊκή έκθεση ανταγωνιστικότητας.

12. Antonioli, D., Di Bernardino, C. and Onesti, G. (2018) «Specialization in the Euro Area: A Vertically Integrated Sector Perspective and the Role of Knowledge Intensive Business Services», κείμενο το οποίο παρουσιάστηκε στο 24ο Συνέδριο για την Εναλλακτική Οικονομική Πολιτική στην Ευρώπη, Ελσίνκι, (διαθέσιμο στο: http://www2.euromemorandum.eu/uploads/antonioli_di_berardino_onesti_specialization_in_the_euro_area.pdf).

κλιματικής αλλαγής. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τη δέσμευση των χωρών της ΕΕ στη συμφωνία του Παρισιού για το κλίμα.

Για την επίτευξη πιο δίκαιων οικονομικών και κοινωνικών προτύπων, και ενός υψηλότερου βαθμού οικολογικής βιωσιμότητας είναι απαραίτητη η μείωση της απόκλισης στις παραγωγικές δομές και η προώθηση οικολογικά βιώσιμων προτύπων επαναβιομηχανοποίησης στην περιφέρεια. Επιπλέον, πρέπει να δημιουργηθούν εκ νέου μεταφορικές, κοινωνικές και πολιτιστικές υποδομές στις αγροτικές περιοχές, ιδίως στην περιφέρεια.

Ένας τρόπος για την αντιμετώπιση των άνισων μοντέλων ανάπτυξης είναι οι άμεσες ξένες επενδύσεις (ΑΞΕ). Στην πράξη, οι (βιομηχανικές) ΑΞΕ συμβάλλουν σημαντικά στη δημιουργία χωρικά άνισων αναπτυξιακών προτύπων τόσο στην ΕΕ όσο και σε εθνικό επίπεδο. Θα μπορούσε να εισαχθεί μια «διαδικασία εξομάλυνσης των ανισορροπιών για τις ΑΞΕ» για την αντιμετώπιση της χωρικής πόλωσης και των αρνητικών επιπτώσεων των ΑΞΕ, όπως είναι ο «ανταγωνισμός προς τα κάτω» στους μισθούς και τις συνθήκες εργασίας.

Η διαδικασία ανισορροπίας των ΑΞΕ θα πρέπει να υποστηριχτεί με συγκεκριμένες δράσεις. Προκειμένου να αποκατασταθεί η ισορροπία των επενδύσεων χωρικά, μια εισφορά της τάξης του 10% για κάθε ΑΞΕ, ανάλογα με το ύψος της, θα μπορούσε να κατατίθεται σε έναν λογαριασμό εξισορρόπησης ο οποίος θα χρηματοδοτούσε επενδύσεις σε περιφερειακές περιοχές που δεν έχουν ΑΞΕ. Οι κανονισμοί θα πρέπει να επιτρέπουν την επιβολή ανώτατου ορίου μεριδίων ξένων επενδύσεων στις επιχειρήσεις, τουλάχιστον σε στρατηγικούς τομείς, προκειμένου να διατηρηθεί ο έλεγχος σε τοπικό επίπεδο, και θα πρέπει να υπάρχουν κοινωνικές ρήτρες που να συνδέονται με τις ΑΞΕ. Επομένως, ο πυλώνας «ελεύθερης κίνησης του κεφαλαίου» της Ενιαίας Αγοράς θα πρέπει να τεθεί υπό αμφισβήτηση.

Συγκεκριμένες βιομηχανικές πολιτικές πρέπει να αναπτυχθούν τόσο σε επίπεδο ΕΕ όσο και σε εθνικό και υπο-εθνικό επίπεδο. Οι βιομηχανικές πολιτικές θα πρέπει να είναι οικολογικά επιλεκτικές: επιμέρους τομείς που είναι οικολογικά προβληματικοί ίσως να μην χρειάζεται να προωθηθούν. Ένα ταμείο «μετατροπής» για τους οικολογικά προβληματικούς τομείς (π.χ. την αυτοκινητοβιομηχανία) θα πρέπει να εξεταστεί. Η στόχευση πρέπει να είναι σε συγκεκριμένες περιοχές με μια στενή εξειδίκευση σε οικολογικά

προβληματικούς επιμέρους τομείς («χρώματος καφέ επιμέρους τομείς»). Προληπτικές πολιτικές οικολογικής μετατροπής στην παραγωγή, την ενέργεια, τις μεταφορές είναι αναγκαίες και τεχνολογικά εφικτές.

Οι προσανατολισμένες στην παραγωγή πολιτικές πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τις εξαιρετικά ετερογενείς συνθήκες στις χώρες του πυρήνα και της περιφέρειας. Οι πολιτικές αυτές δεν θα πρέπει να προσανατολίζονται μονομερώς προς τις εξαγωγές. Αντίθετα, είναι απαραίτητο να αναπτυχθούν και βιομηχανίες για τις ανάγκες της εσωτερικής αγοράς και να προωθηθούν τα κυκλώματα παραγωγής-κατανάλωσης σε μικρότερες περιφερειακές κλίμακες. Αυτό θα ήταν επωφελές τόσο για την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη των περιφερειών όσο και για την οικολογική βιωσιμότητα. Οι περιφερειακές περιοχές θα πρέπει να είναι σε θέση να ενεργοποιούν μηχανισμούς προστασίας (π.χ. μέσω διαγωνισμών) προκειμένου να (επι-)οικοδομήσουν παραγωγικές ικανότητες. Όσον αφορά την πολιτική υποδομών, η μέχρι τώρα κυρίαρχη εστίαση στα Διευρωπαϊκά Δίκτυα τόσο της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων όσο και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής πρέπει να εγκαταλειφθεί.

Οι βιομηχανικές πολιτικές δεν πρέπει να στοχεύουν μόνο σε μεγάλες επιχειρήσεις. Η διευκόλυνση και προώθηση της μεταποίησης/ενσωμάτωσης των Υπηρεσιών Υψηλής Έντασης Γνώσης για τις μεταποιητικές μικρομεσαίες επιχειρήσεις, που δεν είναι σε θέση να έχουν πρόσβαση σε αυτές τις υπηρεσίες εξαιτίας της έλλειψης δεξιοτήτων, ικανοτήτων, κεφαλαίων κ.λπ., μπορεί να αποτελέσει μια βιώσιμη και εποικοδομητική επιλογή. Πράγματι, σε πολλές χώρες (π.χ. στην Ιταλία) υπάρχει ισχυρή παρουσία μικρομεσαίων επιχειρήσεων στα παραγωγικά τους συστήματα. Εστιάζοντας την προσοχή στην τεχνολογική διάσταση, η μεταποίηση/ενσωμάτωση των Υπηρεσιών Υψηλής Έντασης Γνώσης θα πρέπει να προωθείται τόσο στις βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας όσο και στις βιομηχανίες χαμηλών τεχνολογιών, δεδομένου ότι οι τελευταίες είναι λιγότερο επιρρεπείς στην ανάπτυξη τέτοιων συνδέσεων αλλά θα μπορούσαν να αποκομίσουν μεγάλα οφέλη εάν ενισχύονταν από συγκεκριμένες πολιτικές. Τέλος, οι στοχευμένες βιομηχανικές πολιτικές για συγκεκριμένες χώρες ή περιφέρειες είναι αναγκαίες για την προώθηση της μεταποίησης στους τομείς εκείνους που ενσωματώνουν καλύτερα τις Υπηρεσίες Υψηλής Έντασης Γνώσης (π.χ. οι ήδη εφαρμοζό-

μενες «στρατηγικές έξυπνης εξειδίκευσης» φαίνεται ότι κινούνται προς τη σωστή κατεύθυνση). Τέτοιες πολιτικές θα πρέπει να εφαρμοστούν, προσπαθώντας ωστόσο να αποφύγουν την πόλωση απέναντι στις ηγέτιδες δυνάμεις (π.χ. τη Γερμανία), ενθαρρύνοντας την ανάκαμψη των χωρών που υστερούν στο σκέλος της παραγωγής ή της ενσωμάτωσης των Υπηρεσιών Υψηλής Έντασης Γνώσης και λαμβάνοντας υπόψη τις διασυνδέσεις μεταξύ των τομέων και τις κάθετες διαδικασίες ενσωμάτωσης των παραγωγικών δομών των χωρών της ΟΝΕ. Επιπλέον, οι δημόσιες επενδυτικές τράπεζες μακροπρόθεσμης χρηματοδότησης θα μπορούσαν να υποστηρίξουν βιομηχανικές και διαρθρωτικές πολιτικές, και τα κριτήρια χρηματοδότησής τους θα πρέπει να περιλαμβάνουν και την οικολογική διάσταση.

4. Η κοινωνική πολιτική της ΕΕ και το σκανδιναβικό μοντέλο κοινωνικής πρόνοιας

Πρόσφατες εξελίξεις

Δέκα χρόνια μετά την εκδήλωση της χρηματοπιστωτικής και οικονομικής κρίσης στην Ευρώπη, καθίσταται ολοένα και πιο σαφές ότι η διαχείριση της κρίσης με τη μορφή της εκτεταμένης λιτότητας έχει οδηγήσει στην εδραίωση της ανισότητας και του κοινωνικού αποκλεισμού.¹³ Το 2016, 118 εκατομμύρια άνθρωποι στην ΕΕ, το 23,5% του πληθυσμού, ζούσαν σε νοικοκυριά που βρισκόταν σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού. Σε σύγκριση με το 2015, αυτό αποτελεί μια μικρή μείωση κατά 0,3 ποσοστιαίες μονάδες του μεριδίου πληθυσμού της ΕΕ-28 που βρισκόταν σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού.

Παρόλο που η Eurostat θριαμβολογεί ότι το ποσοστό «μειώθηκε φτάνοντας σε ένα επίπεδο του οποίου ανάλογο δεν είχε καταγραφεί από το 2010 και μετά», σε σύγκριση με το 2010 αυτό αποτελεί απλώς μια μείωση των 0,3 ποσοστιαίων μονάδων (το 2010 το μερίδιο ήταν τόσο υψηλό όσο το 2015), ενώ τα ενδιάμεσα χρόνια το ποσοστό είχε αυξηθεί στο 24,8% το 2012. Από τη μια πλευρά, έστω και μια μικρή μείωση του ποσοστού των ευρωπαίων που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού είναι σίγουρα ευπρόσδεκτη. Από την άλλη πλευρά, δεδομένου ότι στο επίκεντρο των προγραμματικών δεσμεύσεων της στρατηγικής του 2020 της ΕΕ βρίσκεται μεταξύ άλλων στόχων και η καταπολέμηση της φτώχειας, είναι φανερό ότι αυτή η πανηγυρική δήλωση της Eurostat αντικατοπτρίζει μια μάλλον τραγική ειρωνεία που αποτελεί ένα χαρακτηριστικό της συνολικής κατάστασης της κοινωνικής πολιτικής στην ΕΕ.

13. Eurostat (2016) *People at risk of poverty or social exclusion*, (διαθέσιμο στο https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/People_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion, τελευταία πρόσβαση 10.12.2018).

Στο πλαίσιο της δεκαετούς διαχείρισης της κρίσης στην ΕΕ, καθίσταται σαφές ότι τα υψηλά επίπεδα φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού συνοδεύονται από πολιτικές που δίνουν προτεραιότητα στην πειθάρχηση του χρέους, τη χαλάρωση της νομισματικής πολιτικής και τη δημοσιονομική λιτότητα. Πιο συγκεκριμένα, η απόκλιση των επιπέδων ανισότητας (τόσο μεταξύ όσο και εντός των κρατών-μελών) αντιστοιχεί σε αυξημένες μακροοικονομικές ανισοροπίες μεταξύ των κρατών-μελών, επιβεβαιώνοντας την επίμονη κριτική της Ομάδας των Ευρωπαϊών Οικονομολόγων απέναντι στο γεγονός ότι οι πολιτικές της ΕΕ, στο πλαίσιο της απουσίας αποτελεσματικών αναδιανεμητικών μηχανισμών, δεν καταπολεμούν την αυξανόμενη ανισότητα στην Ευρώπη. Ένα μέρος αυτής της εξέλιξης οφείλεται στη μείωση των επιπέδων έναντι των οποίων υπολογίζεται η μείωση του ποσοστού των ευρωπαίων που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Το παρόν κεφάλαιο επικεντρώνεται στις εξελίξεις που σχετίζονται με τις κοινωνικές πολιτικές στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Δεδομένου ότι το Συνέδριο των Ευρωπαϊών Οικονομολόγων το 2018 πραγματοποιήθηκε στο Ελσίνκι, σε αυτό το κεφάλαιο δίνεται ιδιαίτερη έμφαση και στο σκανδιναβικό μοντέλο κοινωνικής πρόνοιας. Στη συνέχεια, ορισμένα βασικά θέματα και τάσεις θα συζητηθούν και, αφού γίνει μια συνοπτική αναφορά στα βασικά σημεία κριτικής, θα παρουσιαστούν εναλλακτικές προτάσεις. Όπως δείχνουν οι Zeilinger και Reiner, το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο έχει οδηγήσει σε συνολική μείωση του ετήσιου ρυθμού ανάπτυξης των κοινωνικών δαπανών.¹⁴ Βασικά, όπως είχε προβλεφθεί, οι κοινωνικές πολιτικές έχουν υποταχθεί στην υπεροχή των ισοσκελισμένων κρατικών προϋπολογισμών.

Αυτό συμβαίνει στο γενικότερο πλαίσιο των τάσεων των κοινωνικών πολιτικών και των πολιτικών της αγοράς εργασίας σε όλη την Ευρώπη, π.χ. της έμφασης στο σκέλος της προσφοράς στην αγορά εργασίας. Παράλληλα, η εντατικοποίηση της σύνδεσης των κοινωνικών παροχών με το εισόδημα υπονομεύει τις έννοιες της αλληλεγγύης και της καθολικότητας της

14. Zeilinger, B. and Reiner, C. (2018) «Trajectories of reforming European welfare state policies under the post-2008 socio-economic governance regime», Κείμενο το οποίο παρουσιάστηκε στο 24ο Συνέδριο για την Εναλλακτική Οικονομική Πολιτική στην Ευρώπη, Ελσίνκι.

κοινωνικής πρόνοιας ολοένα και περισσότερο, κυρίως όσον αφορά τις κοινότητες των μεταναστών και προσφύγων. Η κατάληξη είναι η ανταγωνιστικότητα και όχι η κοινωνική ευημερία. Τι σημαίνει αυτό για τη συζήτηση αναφορικά με ένα «Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Μοντέλο» και ποιες είναι οι κατευθύνσεις μιας πιθανής αλλαγής;

Η ανταγωνιστικότητα της ΕΕ και το κοινωνικό μοντέλο

Ενώ το «Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Μοντέλο» και η αόριστα προοδευτική προοπτική του είχε κάποτε προσφέρει έναν νομιμοποιητικό λόγο στην πολιτική του Τρίτου Δρόμου,¹⁵ μετά από χρόνια συνεχούς συνταγματοποίησης της λιτότητας η οποία έχει αποτελέσει αντικείμενο διαπραγμάτευσης, διαχείρισης και εφαρμογής ως απάντηση στην κρίση, αυτό το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Μοντέλο έχει καταστεί εντελώς άμορφο. Αυτό που για καιρό αποτελούσε το «υποκατάστατο του συλλογικού ορίζοντα του μέλλοντος»¹⁶, φαίνεται ότι έχει μάλλον μετατραπεί σε έναν απλό εξορθολογισμό για τις πολιτικές λιτότητας και τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές της προσφοράς. Η αναγέννηση της «κοινωνικής Ευρώπης» μέσα από τον Ευρωπαϊκό Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων, ένα καινοτόμο αλλά ουσιαστικά μη δεσμευτικό πλαίσιο που επικαλείται τα κοινωνικά δικαιώματα, πρέπει να γίνεται αντιληπτή σε συνδυασμό με την εσωτερική υποτίμηση της εργασίας, που είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της βιομηχανικής πολιτικής της ΕΕ,¹⁷ ενώ περιορίζεται εντός μιας συζήτησης που ουσιαστικά υπονομεύει οποιαδήποτε πιθανότητα προώθησης της εξισορρόπησης των οικονομικών και κοινωνικών στόχων και η ανταγωνιστικότητα θεωρείται ως ένα «κυρίαρχο υπόδειγμα πολιτικής».

15. Bailey, D. (2016) «The End of the European Left? Social Democracy, Hope, Disillusion, and Europe», *Near Futures Online* 1 (Μάρτιος 2016).

16. Miró Artigas, J. (2017) «European integration, social democratic Europeanism and the competitiveness discourse: a neo-Poulantzian approach to discursive policy analysis», *Palgrave Communications* 3/2017, σ.6.

17. Wigger, A. and Horn, L. (2019) «The bed you made. Social democracy and industrial policy in the EU», στο Hay, Colin and Dan Bailey (επιμ.) *Diverging Capitalisms: Britain, the City of London and Europe*, Routledge.

Ο Ευρωπαϊκός Πυλώνας Κοινωνικών Δικαιωμάτων φαίνεται να δίνει μεγάλη έμφαση στη συνέχιση της συζήτησης αναφορικά με το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο, το οποίο εντάσσει στη δέσμη μέτρων για τη βιομηχανική πολιτική. Η θέση της Επιτροπής είναι μάλλον σαφής σχετικά με τις προτεραιότητές της, υποστηρίζοντας ότι, ενώ «η οικονομική και κοινωνική πρόοδος είναι αλληλένδετες», τα κοινωνικά δικαιώματα αποτελούν, σε τελική ανάλυση, τα μέσα που οδηγούν στην κατάργηση της ανταγωνιστικότητας: «Η δημιουργία του Ευρωπαϊκού Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων θα πρέπει να αποτελεί μέρος ευρύτερων προσπαθειών οικοδόμησης ενός πιο βιώσιμου και χωρίς αποκλεισμούς μοντέλου ανάπτυξης μέσα από τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της Ευρώπης και τη μετατροπή της σε έναν πιο ευνοϊκό χώρο για επενδύσεις, δημιουργία θέσεων εργασίας και ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής».¹⁸

Ο Ευρωπαϊκός Πυλώνας Κοινωνικών Δικαιωμάτων αναφέρεται κατά κύριο λόγο στην ευρωζώνη, καθώς «η έμφαση στην απασχόληση και τις κοινωνικές επιδόσεις είναι ιδιαίτερα σημαντική για την αύξηση της ανθεκτικότητας και την εμβάθυνση της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης». Ενδεχομένως όχι εσκεμμένα, η Επιτροπή έχει παραλείψει με βολικό τρόπο το μέρος της ιστορίας όπου η διαχείριση της κρίσης της ΕΕ και η λιτότητα έχουν συμβάλει –αν δεν αποτελούν αιτία της κοινωνικής κρίσης– στην κοινωνική κρίση την οποία σήμερα επιδιώκει να καταπολεμήσει ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Πυλώνας Δικαιωμάτων. Οι μηχανισμοί επιτήρησης και εφαρμογής εντάσσονται στο προϋπάρχον θεσμικό πλαίσιο της ΟΝΕ και ενσωματώνονται στο πολυετές δημοσιονομικό πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου, στοχεύοντας στην αύξηση της αποτελεσματικότητας της δημοσιονομικής και μακροοικονομικής επιτήρησης για την εξασφάλιση της δημοσιονομικής πειθαρχίας και τη συντονισμένη δράση σε βασικούς τομείς προτεραιότητας στο επίπεδο της ΕΕ.¹⁹ Η μορφή και το πεδίο εφαρμογής αυτών των μέτρων –όπως αποτυπώνονται στο «Six Pack»

18. European Commission (2017) *European Pillar of Social Rights*, Βρυξέλλες.

19. Zeilinger, B. and Reiner, C. (2019) «Trajectories of reforming European welfare state policies under the post-2008 socio-economic governance regime», στο Wöhl, S., Springler, E., Pachel, M. and Zeilinger, B. (επιμ.) (2019) *The State of the European Union. Post-crisis Policy Responses?*, Springer, Βερολίνο.

(2011) και στο «Two Pack» (2013), καθώς και στο Σύμφωνο Euro Plus (2011) και το Δημοσιονομικό Σύμφωνο (2012)– εμπεριέχουν αρκετά ορντοφιλικά στοιχεία, για παράδειγμα αυστηρά αριθμητικά όρια και κανόνες για εθνικές δημοσιονομικές και νομισματικές πολιτικές, καθώς και μια ευρεία στρατηγική απελευθέρωσης κάθε μέτρου πολιτικής που αφορά την αγορά.²⁰

Η ενίσχυση της μακροοικονομικής εποπτείας παρέχει στο Συμβούλιο και την Επιτροπή μεγαλύτερη διακριτική ευχέρεια για την αντιμετώπιση των μακροοικονομικών ανισορροπιών. Οι συστάσεις ανά χώρα, που υιοθετήθηκαν από το Συμβούλιο Οικονομικών και Δημοσιονομικών Υποθέσεων μετά από πρόταση της Επιτροπής, τονίζουν συχνά την ανάγκη διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων των συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας. Οι μακροοικονομικές ανισορροπίες και τα αυξανόμενα δημοσιονομικά ελλείμματα ασκούν μεγαλύτερη πίεση στους εθνικούς προϋπολογισμούς κοινωνικής πρόνοιας, καθώς ήδη το 2016 η κοινωνική δαπάνη της ΕΕ-28 αποτελούσε τα δύο τρίτα των συνολικών κρατικών δαπανών.²¹

Ένα άλλο ενδεικτικό παράδειγμα της ασκούμενης πίεσης της ΕΕ προς την απελευθέρωση και της παρεμπόδισης των στόχων κοινωνικής πολιτικής σε εθνικό και τοπικό επίπεδο είναι ο τομέας της ρύθμισης των κρατικών ενισχύσεων, που χρησιμοποιείται σε μεγάλο βαθμό ως μηχανισμός προώθησης των ιδιωτικοποιήσεων, καθώς και περιορισμού των δημόσιων υπηρεσιών. Όταν οι δημόσιες υπηρεσίες ερμηνεύονται ολόενα και περισσότερο ως κρατική ενίσχυση, και ως εκ τούτου ως ύποπτες, τότε είναι κυρίως μέσω των εξαιρέσεων που οι δημόσιες υπηρεσίες μπορούν να προστατευτούν. Αυτές οι εξαιρέσεις συνοδεύονται από αρκετά προαπαιτούμενα, θέτοντας ιδίως τα μικρής κλίμακας τοπικά σχέδια σε κίνδυνο και, ως εκ τούτου, διευρύνοντας πιθανά τις περιφερειακές ανισότητες.²²

20 Zeilinger, B. and Reiner, C. (2018) «Trajectories of reforming European welfare state policies under the post-2008 socio-economic governance regime», Κείμενο το οποίο παρουσιάστηκε στο 24ο Συνέδριο για την Εναλλακτική Οικονομική Πολιτική στην Ευρώπη, Ελσίνκι.

21. Eurostat (2016) *Government expenditure by function COFOG*, (διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Government_expenditure_by_function_%E2%80%93_COFOG, τελευταία πρόσβαση 20.12.2018)· η κοινωνική δαπάνη ορίζεται ως το σύνολο των δαπανών για την κοινωνική προστασία, την υγεία, τις υποδομές της κοινότητας και της στέγασης, και για την εκπαίδευση.

Οι αλλαγές στα σκανδιναβικά μοντέλα κοινωνικής πρόνοιας

Μια από τις βασικές πτυχές των συζητήσεων για την κοινωνική πολιτική και το σκανδιναβικό μοντέλο κοινωνικής πρόνοιας στο πλαίσιο του Συνεδρίου της Ομάδας των Ευρωπαίων Οικονομολόγων ήταν ο μετασχηματισμός του κράτους: όχι μόνο για τον καθορισμό της εστίασης, της μορφής και του σκοπού της κοινωνικής πολιτικής, αλλά επίσης, όπως υποστήριξε ο Πολάνυι, για τον θεμελιώδη ρόλο της δημιουργίας των συνθηκών λειτουργίας των αγορών. Αυτό που βλέπουμε δεν είναι απαραίτητα το «λιγότερο κράτος», αλλά μια αναπροσαρμογή της συμμετοχής του κράτους σε συγκεκριμένους τομείς της πολιτικής. Αυτό γίνεται πιο εμφανές στην περίπτωση της εξέλιξης των σκανδιναβικών μοντέλων κοινωνικής πρόνοιας. Οι σκανδιναβικές χώρες έχουν αναμφισβήτητα τα πιο εξελιγμένα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας στην παγκόσμια οικονομία. Χρηματοδοτούμενο από τη γενική φορολογία, το σκανδιναβικό μοντέλο κοινωνικής πρόνοιας έχει παραδοσιακά χαρακτηριστεί από μια σχετικά διευρυμένη καθολικότητα που στηρίζεται στη δέσμευση για αποεμπορευματοποίηση.²³ Ωστόσο, ήδη από τη δεκαετία του 1970 άρχισαν να γίνονται εμφανείς οι πρώτες ρωγμές στο μοντέλο κοινωνικής πρόνοιας.

Η αναδιάρθρωση της αρχιτεκτονικής των σκανδιναβικών συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας από τη δεκαετία του 1990 προς τις πιο στενά συνδεδεμένες με το εισόδημα κοινωνικές παροχές στη βάση ενεργητικών πολιτικών της αγοράς εργασίας, ιδίως της ευελιξίας,²⁴ έχει επικριθεί για το κοινωνικό της κόστος, την ιδεολογική της μεροληψία υπέρ της λιτότητας και τα περιορισμένα αποτελέσματα για τη διαρθρωτική μεταβολή της ανεργίας και της φτώχειας.²⁵ Οι εξελίξεις στη Σουηδία είναι ενδεικτικές των

22. Reegård, S. (2018) «State Aid Rules- Restricting room for social policy and public service?», Κείμενο το οποίο παρουσιάστηκε στο 24ο Συνέδριο για την Εναλλακτική Οικονομική Πολιτική στην Ευρώπη, Ελσίνκι, (διαθέσιμο στο: http://www2.euromemorandum.eu/uploads/reegard_a_nordic_perspective_state_aid_rules.pdf).

23. Esping Andersen, G. (1990) *The three worlds of welfare capitalism*, Princeton University Press; Kildal, N. and Kuhnle, S. (2005) *Normative Foundations of the Universal Welfare State*, Routledge, Λονδίνο.

24. Kvist, J., Fritzell, J., Hvinden, B. and Kangas, O. (2012) *Changing social equality: The Nordic welfare model in the 21st century*, Policy, Μπρίστολ.

ευρύτερων τάσεων που παρατηρούνται εντός ενός περιβάλλοντος αυξανόμενης νεοφιλελευθεροποίησης.²⁶ Η μερική αποεμπορευματοποίηση που επιτεύχθηκε κατά την πρώιμη μεταπολεμική περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έχει αντιστραφεί: νέοι τομείς όπως η υγεία, η παιδεία και η κοινωνική πρόνοια έχουν (επανα)εμπορευματοποιηθεί και χρηματιστικοποιηθεί. Οι Belfrage και Kallifatides αναφέρουν ότι υπάρχει μια εγγενής μη βιωσιμότητα ενός χρηματιστικοποιημένου μοντέλου που εξαρτάται από τα αυξανόμενα επίπεδα χρέους των νοικοκυριών.²⁷ Αναφέρονται στη Σουηδία ως μια κριτική μελέτη περίπτωσης για τη βιωσιμότητα του χρηματιστικοποιημένου μοντέλου ανάπτυξης στην Ευρώπη, το οποίο θέτει σε κίνδυνο βασικές αρχές του σκανδιναβικού μοντέλου όπως είναι η ισότητα, η οικολογική βιωσιμότητα και η συναπόφαση στον χώρο εργασίας.

Εναλλακτικές προτάσεις

Η Ομάδα των Ευρωπαϊών Οικονομολόγων επιμένει ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση θα πρέπει να δίνει έμφαση σε ένα πλαίσιο πολιτικής που δημιουργεί μία Ευρώπη της συνοχής, της οικολογίας, και της αλληλεγγύης. Εάν αυτό θα μπορούσε ποτέ να αποτελέσει προτεραιότητα, δεδομένων των περιορισμών μιας ολοένα και πιο αυταρχικής και νεοφιλελεύθερης προοπτικής για την ΕΕ, αποτελεί όντως ένα μεγάλο ερώτημα. Παρ' όλα αυτά, καλούμε τους φορείς της ΕΕ και τους εμπλεκόμενους κοινωνικούς εταίρους και τις οργανώσεις να λάβουν σοβαρά υπόψη τις καταστροφικές συνέπειες της επί σειρά ετών διακυβέρνησης της λιτότητας. Σήμερα, περισσότερο από ποτέ, είναι φανερό ότι οι κοινωνικές πολιτικές δεν μπορούν να αποτελούν απλώς

25. Kananen, J. (2014) *The Nordic Welfare State in Three Eras: From Emancipation to Discipline*, Ashgate, Aldershot.

26. Hollander, E. (2017) «The contemporary relevance of Karl Polanyi a Swedish case», στο Hanappi, H., Katsikides, S. and Scholz-Wäckerle, M. (επιμ.) *Theory and Method of Evolutionary Political Economy: A Cyprus Symposium*, Routledge, Abingdon, σ. 54-72, (διαθέσιμο στο: <http://hig.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1071837&dswid=8183>, τελευταία πρόσβαση 20.12.2018).

27. Belfrage, C. and Kallifatides, M. (2018) «Financialisation and the New Swedish Model», *Cambridge Journal of Economics*, 42(4), σ. 875900.

ένα συνοδευτικό μέτρο για τον μετριασμό των χειρότερων επιπτώσεων της αδιάκοπης πίεσης για αύξηση της ανταγωνιστικότητας σε όλη την Ευρώπη.

Οι πρωταρχικοί στόχοι των κατευθυντήριων γραμμών για τις εναλλακτικές πολιτικές, όπως έχουν διατυπωθεί και στα προηγούμενα Υπομνήματα, περιλαμβάνουν μια στρατηγική αποεμπορευματοποίησης της κοινωνικής πολιτικής και των αγορών εργασίας, δίνοντας έμφαση σε μη αγοραίες αρχές ως μια βασική διάσταση αυτής της διαδικασίας. Αυτό σημαίνει μια αναπροσαρμογή της κοινωνικής πολιτικής προς την κατεύθυνση της αμοιβαιότητας και της εμπιστοσύνης, και της διασφάλισης των τοπικών και δημοτικών πρωτοβουλιών. Για την επίτευξη αυτού, είναι αναγκαία μια καλύτερη ισορροπία μεταξύ των μηχανισμών της δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής. Η ελεύθερη κυκλοφορία του κεφαλαίου και των υπηρεσιών δεν θα πρέπει να είναι προτεραιότητα και να υπονομεύει τις συλλογικές διαπραγματεύσεις και τα εργασιακά δικαιώματα. Οι κανονισμοί της ΕΕ για τις κρατικές ενισχύσεις δεν θα πρέπει να χρησιμοποιούνται ως ένας γενικός μηχανισμός ιδιωτικοποιήσεων και η χρήση τους πρέπει να περιορίζεται στις σημαντικές διασυνοριακές δραστηριότητες. Αναφορικά με τα καθεστώτα κοινωνικής πρόνοιας, αυτό επίσης περιλαμβάνει την επανεξέταση της αξιολόγησης των μη εμπορικών δραστηριοτήτων όπως η εργασία φροντίδας. Υπάρχουν σημαντικές διαστάσεις όπως αυτή του φύλου και η ταξική διάσταση που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη. Επιπλέον, παρόλο που είναι ένας μακροπρόθεσμος στόχος παρά ένα άμεσο μέτρο πολιτικής, η αναδιανομή του εισοδήματος θα πρέπει να βρίσκεται στο επίκεντρο των πολιτικών καταπολέμησης των ανισοτήτων εντός της Ευρώπης. Προκειμένου να προετοιμαστεί η Ευρώπη για την επείγουσα ανάγκη ενεργειακής μετάβασης, η ανοικοδόμηση της αμοιβαιότητας και της εμπιστοσύνης είναι ζωτικής σημασίας.

Σε αυτό πλαίσιο, ιδίως σε σχέση με την αναδιάρθρωση των συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας στο πλαίσιο ευρύτερων αλλαγών στην οργάνωση της εργασίας και τις τεχνολογικές αλλαγές, το καθολικό βασικό εισόδημα έχει βρεθεί και πάλι στο επίκεντρο ως ένα εργαλείο πιθανής αναδιανεμητικής κοινωνικής πολιτικής στην Ευρώπη και πέρα από αυτήν.²⁸ Το πρόσφατο

28. Haagh, L. (2018) *The Case for Basic Income*, Polity, Κέμπριτζ: Standing, G. (2017)

πιλοτικό πρόγραμμα της Φινλανδίας για το βασικό εισόδημα, στο πλαίσιο του οποίου μια επιλεγμένη ομάδα ανέργων δικαιούχων επιδόματος λάμβανε ένα εγγυημένο μηνιαίο εισόδημα των 560 ευρώ για μια περίοδο πάνω από δυο χρόνια, έχει προσελκύσει την προσοχή και το ενδιαφέρον.²⁹ Είναι επίσης ένα ενδιαφέρον παράδειγμα των πολιτικών και των συζητήσεων που διεξάγονται για το βασικό εισόδημα, με έναν αρκετά πολιτικοποιημένο δημόσιο διάλογο.

Η Ομάδα των Ευρωπαίων Οικονομολόγων αντιλαμβάνεται ότι το καθολικό βασικό εισόδημα είναι μια πρόταση που σχετίζεται με τις εναλλακτικές πολιτικές, αλλά κατανοεί επίσης ότι υπάρχει ανάγκη για μια διαφορετική συζήτηση αναφορικά με τις υποσχέσεις και τις παγίδες συγκεκριμένων προτάσεων, πολύ περισσότερο από τη στιγμή που αυτές προέρχονται τόσο από την Αριστερά όσο και από τη Δεξιά. Αυτό αναδεικνύει την κεντρικότητα του ζητήματος, ιδίως σε μια εποχή οικολογικής μετάβασης, όταν θέματα όπως η αποεμπορευματοποίηση και η εμφάνιση νέων μορφών συνεργασίας είναι κομβικής σημασίας.

Αναφορικά με την οικονομική δυνατότητα τέτοιων συστημάτων, δεν θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη μόνο τα οικονομικά μέσα, αλλά και η δωρεάν παροχή βασικών υπηρεσιών και η υποστήριξη τοπικών συμπληρωματικών νομισμάτων. Οι δημόσιες συζητήσεις για το καθολικό βασικό εισόδημα θα πρέπει να συμπεριλαμβάνουν και άλλες προτάσεις όπως οι καθολικές βασικές υπηρεσίες.³⁰

Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, είναι επιτακτικό να αναρωτηθούμε για το ποιες κοινωνικές δυνάμεις συνεχίζουν να αγωνίζονται ή μπορεί να ενταχθούν στον αγώνα ενάντια στη λιτότητα και την κοινωνική διάβρωση στην ΕΕ. Όπως έγινε σαφές από την εισαγωγή του Υπομνήματος, μια λαϊκή πολιτική οικονομία στην ΕΕ είναι ένα σύνθετο ερώτημα. Αντί για μια εύκολη απάντηση που συχνά δίνουν οι προοδευτικές δυνάμεις υποδεικνύοντας τους

Basic income: and how we can make it happen, Pelican/Penguin, Λονδίνο.

29. Βλ. π.χ. De Wispelaere, J., Antti Halmetoja and Ville-Veikko Pulkka (2018) «The Rise (and Fall) of the Basic Income Experiment in Finland», *CESifo Forum* 03/2018 (Φθινόπωρο).

30. Social Prosperity Network (2017) *A proposal for Universal Basic Services*, (διαθέσιμο στο: https://www.ucl.ac.uk/bartlett/igp/sites/bartlett/files/universal_basic_services_-_the_institute_for_global_prosperity_.pdf, τελευταία πρόσβαση 20.12.2018).

συνήθεις ύποπτους, μια ρεαλιστική κατανόηση των συγκεκριμένων σχέσεων εξουσίας και της ισορροπίας δυνάμεων σε ευρωπαϊκό, εθνικό και τοπικό επίπεδο είναι αναγκαία, πολύ περισσότερο στις προσεχείς εκλογές του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Ακόμα και στην περίπτωση όπου θα μπορούσε να οικοδομηθεί μια προοδευτική πλειοψηφία, δεν υπάρχει καμία εγγύηση ότι η προγραμματική της στόχευση στις κοινωνικές πολιτικές θα μπορούσε πράγματι να συμβάλει στον ριζοσπαστικό μετασχηματισμό που είναι αναγκαίος για μια Ευρώπη όπου ο αγώνας ενάντια στον κοινωνικό αποκλεισμό και τη φτώχεια δεν είναι ένα μέσο για την επίτευξη αυτού του σκοπού, αλλά βασική προτεραιότητα.

5. Ο αυταρχικός λαϊκισμός και η πρόκληση ανοικοδόμησης μιας λαϊκής πολιτικής οικονομίας για την ΕΕ

Μια από τις πιο ανησυχητικές εξελίξεις μετά το ξέσπασμα της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης το 2007 ήταν η επανεμφάνιση του εθνικισμού και του αυταρχικού λαϊκισμού στην ΕΕ. Ο δεξιός εθνικισμός έχει ασκήσει μια αυξανόμενη επιρροή, αν όχι κυρίαρχη, στον δημόσιο λόγο και στη γενική κατεύθυνση της πολιτικής, ιδιαίτερα όσον αφορά το ζήτημα της μετανάστευσης. Τα εθνικιστικά κόμματα έχουν αυξήσει το μερίδιο των ψήφων τους από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 στο 20% του εκλογικού σώματος της ΕΕ, είναι μέλη κυβερνήσεων σε εννιά χώρες της ΕΕ (π.χ. Αυστρία, Ιταλία) ή κυβερνούν μόνα τους (π.χ. Ουγγαρία, Πολωνία).³¹ Το ύφος της πολιτικής τους είναι εμφανώς λαϊκιστικό, αν όχι αυταρχικό. Μεταξύ αυτών υπάρχει μια έντονη λατρεία της (ανδρικής) ηγεσίας, η περιφρόνηση για τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς της δημοκρατίας, πιο συγκεκριμένα για τα κοινοβούλια, τα δικαστήρια και τα φιλελεύθερα μέσα ενημέρωσης, καθώς και η οργανωμένη εκστρατεία ενάντια στον φεμινισμό, στους Μουσουλμάνους και σε άλλες ομάδες. Όσον αφορά την οικονομική τους ιδεολογία, οι θέσεις τους εκτείνονται από τον νεοφιλελευθερισμό μέχρι τον πιο συντηρητικό εθνικισμό.³²

Μπορούν οι πολιτισμικοί ή οικονομικοί παράγοντες να εξηγήσουν την ανάδυση του εθνικιστικού αυταρχικού λαϊκισμού;

Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι η συζήτηση διαφέρει ως προς τα αίτια της ανάδυσης του εθνικιστικού αυταρχικού λαϊκισμού. Ενώ τα φιλελεύθερα ΜΜΕ αποδίδουν τη βασική αιτία του σε συναισθήματα και υποκειμενικούς

31. Βλ. Timbro Authoritarian Populism Index 2017, (διαθέσιμο στο: <https://timbro.se/allmant/timbro-authoritarian-populism-index2017/>).

32. Βλ. Becker, J. (2018) «Neo-Nationalismus in der EU: sozio-ökonomische Programmatik und Praxis», *Materialien zu Wirtschaft und Gesellschaft* 179, Arbeiterkammer Βιέννη, (διαθέσιμο στο: <https://emedien.arbeiterkammer.at/viewer/ppnresolver?id=AC15181468>).

φόβους που δεν βασίζονται στα γεγονότα,³³ ένα ισχυρό ρεύμα της κυρίαρχης πολιτικής επιστήμης τονίζει τους πολιτισμικούς παράγοντες. Πράγματι, διακεκριμένοι μελετητές όπως ο Ronald Inglehart και ο Pippa Norris προχωρούν τόσο πολύ ώστε να υποδηλώνουν ότι η υποστήριξη του λαϊκισμού δεν αποτελεί μια υπαρξιακή απειλή για τη δημοκρατία, αλλά είναι μάλλον ένα μεταβατικό πολιτισμικό φαινόμενο που έχει τις ρίζες του στις συντηρητικές αξίες και στο χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης ενός ηλικιωμένου, κυρίως ανδρικού και αγροτικού πληθυσμού.³⁴ Αναφορικά με την Ευρώπη, τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν πράγματι ότι η υποστήριξη του λαϊκισμού είναι γενικώς μεγαλύτερη μεταξύ της πιο ηλικιωμένης γενιάς, των ανδρών, των λιγότερο μορφωμένων, καθώς και θρησκευτικών και εθνοτικών πλειοψηφιών. Σε αυτή τη βάση, προβλέπουν ότι ο λαϊκισμός δεν θα έχει ένα μακροπρόθεσμο αντίκτυπο στη βιωσιμότητα των φιλελεύθερων δημοκρατιών.

Αν και οι διαφορετικοί πολιτισμικοί προσανατολισμοί σε διάφορες κοινωνικές ομάδες είναι εμφανείς, αμφιβάλλουμε για το ότι ο χρόνος από μόνος του θα λύσει το πρόβλημα του εθνικιστικού αυταρχικού λαϊκισμού. Η εναλλακτική εμπειρική έρευνα έχει καταγράψει μια ισχυρή συσχέτιση μεταξύ οικονομικής ανασφάλειας που προκαλείται από την κρίση και της ψήφου υποστήριξης σε μη παραδοσιακού τύπου και ιδίως στα λαϊκιστικά κόμματα στην Ευρώπη.³⁵ Συνεπώς, μια πιο συστηματική ανάλυση των κοινωνικών δυναμικών είναι αναγκαία. Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι Inglehart και Norris σημειώνουν στη μελέτη τους ότι δεν αναφέρονται στην εργατική τάξη, αλλά στην μικροαστική τάξη, δηλαδή ιδιοκτήτες μικρών επιχειρήσεων και αγρότες, που αντιπροσωπεύει το υψηλότερο μερίδιο

33. De Vries, C. και Hoffmann, I. (2016) «Fear not values. Public opinion and the populist vote in Europe», *eupinions* 2016/3, Bertelsmann Stiftung, (διαθέσιμο στο: https://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/user_upload/EZ_eupinions_Fear_Study_2016_ENG.pdf).

34. Inglehart, R.F. και Norris, P. (2016) «Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash», *Faculty Research Working Paper Series*, RWP16-026, Harvard University, Κέμπριτζ.

35. Algan, Y., Guriev, S. Papaloannou, E. και Passari, E. (2017) «The European trust crisis and the rise of populism», *Brookings papers on economic activity*, BPEA Conference Drafts, Σεπτέμβριος 7-8, (διαθέσιμο στο: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2017/09/4_alganetal.pdf).

ψήφων για τα λαϊκιστικά κόμματα στην Ευρώπη. Ορισμένα στοιχεία δείχνουν επίσης ότι οι γυναίκες συμμετέχουν ολοένα και περισσότερο σε αυταρχικά λαϊκιστικά κόμματα, ιδίως λόγω του φόβου της μετανάστευσης (βλ. Παράθεμα 1). Τα αποτελέσματα αυτά υπογραμμίζουν τη σημασία της ανάλυσης της συμπεριφοράς των διακριτών κοινωνικών ομάδων και του τρόπου με τον οποίο έχουν επηρεαστεί από τις νεοφιλελεύθερες οικονομικές πολιτικές.

ΠΑΡΑΘΕΜΑ 1

Γυναίκες και αυταρχικός λαϊκισμός στην Ευρώπη

Η βιβλιογραφία αποκαλύπτει ότι οι άνδρες είναι πιο πιθανό σε σχέση με τις γυναίκες να ψηφίζουν κόμματα της λαϊκιστικής ριζοσπαστικής Δεξιάς.³⁶ Τα προγράμματα αυτών των κομμάτων τάσσονται σε μεγάλο βαθμό εναντίον της ισότητας των φύλων. Υποστηρίζουν πολιτικές που αποσκοπούν στην αποκατάσταση των «παραδοσιακών» ρόλων των φύλων, π.χ. στον τομέα των κοινωνικών πολιτικών. Πολλά από αυτά τα κόμματα τάσσονται κατά των ΛΟΑΤ δικαιωμάτων και προσπαθούν να καταστήσουν αυστηρότερη τη νομοθεσία αναφορικά με τις αμβλώσεις. Στην Πολωνία, η πιθανά μεγαλύτερη διαδήλωση κατά του κυβερνώντος κόμματος Νόμος και Δικαιοσύνη (PiS) οργανώθηκε κυρίως από φεμινιστικές ομάδες και ομάδες γυναικών κατά της προτεινόμενης περαιτέρω αυστηροποίησης του νόμου για τις αμβλώσεις. Ωστόσο, πρόσφατα στοιχεία δείχνουν μια μείωση του χάσματος της ψήφου μεταξύ των δύο φύλων στην Ευρώπη.

Τα αποτελέσματα των τελευταίων ιταλικών κοινοβουλευτικών εκλο-

36. Οι διαφορές στην κατανομή των δομικών χαρακτηριστικών ανά φύλο όπως η εκπαίδευση, το επάγγελμα, η τάξη και άλλοι παράγοντες πρόβλεψης της υποστήριξης της λαϊκιστικής ριζοσπαστικής Δεξιάς μπορούν να εξηγήσουν τα διαφορετικά πρότυπα ψηφοφόρων ανδρών και γυναικών. Βλ. Harteveld, E., Van Der Brug, W., Dahlberg, S. και Kokkonen, A (2015) «The Gender Gap in Populist Radical-right Voting: Examining the Demand Side in Western and Eastern Europe», *Patterns of Prejudice*, 49 (1-2), σ. 103-134.

γών (Μάρτιος 2018) δείχνουν ότι ένα ελαφρώς υψηλότερο ποσοστό γυναικών σε σχέση με τους άνδρες ψήφισε την εθνικιστική λαϊκιστική ριζοσπαστική δεξιά Λίγκα (το 17,6% των γυναικών συγκρινόμενο με το 17,1% των ανδρών). Επιπλέον, το άλλο κόμμα του σημερινού λαϊκιστικού ιταλικού κυβερνητικού συνασπισμού, το Κίνημα Πέντε Αστέρων, παρουσίασε ένα ελαφρώς μεγαλύτερο μερίδιο γυναικών ψηφοφόρων (32,9%) σε σύγκριση με τους άνδρες (32,8%).³⁷

Γενικότερα, σύμφωνα με τα στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου του 2017, οι γυναίκες παρουσιάζουν μια μεγαλύτερη τάση προς έναν συνδυασμό αντι-μεταναστευτικών στάσεων (αρνητικά συναισθήματα σχετικά με τη μετανάστευση, διαφωνία για την αύξηση της υποστήριξης προς τους πρόσφυγες και διαφωνία για την πραγματική συμβολή των μεταναστών στη χώρα υποδοχής) και αυταρχικών απόψεων (απαίτηση για αυστηρότερη τιμωρία των εγκληματιών).

Ο ρόλος του συστήματος των μέσων ενημέρωσης είναι καθοριστικός για την εκλογική επιτυχία μερικών λαϊκιστικών ριζοσπαστικών δεξιών ευρωπαϊκών κομμάτων (όπως το Κόμμα Ελευθερίας της Αυστρίας, η Λίγκα στην Ιταλία, το Εθνικό Μέτωπο στη Γαλλία, και οι Σουηδοί Δημοκράτες στη Σουηδία), ιδίως μέσω της εκτεταμένης κάλυψης των θεμάτων της μετανάστευσης και του εγκλήματος.³⁸ Προκειμένου να αντιμετωπιστεί αυτό, οι προοδευτικές απαντήσεις θα πρέπει να επικεντρώνουν τη προσπάθειά τους στο να αναδειχθούν οι θετικές επιπτώσεις της μετανάστευσης π.χ. η πιθανή θετική δημοσιονομική επίδραση (βελτιωμένη φορολογική βάση και προνοιακή κάλυψη μακροπρόθεσμα).

37. Βλ. Heino, A.J. (2017) «2017 Timbro Authoritarian Populism Index», (διαθέσιμο στο: <https://timbro.se/app/uploads/2018/01/populism-index-2017.pdf>).

38. Βλ. Manucci, L. (2017) «Populism and the Media», στο Rovira Kaltwasser, C., Taggart, T., Ochoa Espejo, P. και Ostiguy, P. (επιμ.) *The Oxford Handbook of Populism*, Oxford University Press, Οξφόρδη.

Η μείωση των μεσαίων τάξεων και οι επιπτώσεις της στη δημοκρατική πολιτική

Διάφορες μελέτες δείχνουν ότι δεν είναι μόνο οι εργαζόμενοι που ψηφίζουν λαϊκιστικά κόμματα, αλλά ακόμα περισσότερο οι μεσαίες τάξεις, οι οποίες περιλαμβάνουν τις ενδιάμεσες κατηγορίες τεχνιτών, τις μικρές επιχειρήσεις, τους επαγγελματίες και τεχνικούς, και τους εργαζόμενους του δημόσιου τομέα που βρίσκονται μεταξύ των ιδιοκτητών κεφαλαίου (της αστικής τάξης) και της εργατικής τάξης.³⁹ Η εμπειρική έρευνα δείχνει ότι οι κοινωνικές συνέπειες του νεοφιλελευθερισμού συμπεριλαμβανομένης της υιοθέτησης νεοφιλελεύθερων πολιτικών από πολλά κεντροαριστερά κόμματα έχουν οδηγήσει τους εργαζόμενους χαμηλής ειδίκευσης σε μαζική αποχή από την εκλογική διαδικασία και η εκλογική συμπεριφορά των μεσαίων τάξεων έχει γίνει πιο σημαντική στον προσδιορισμό της κατανομής της πολιτικής εξουσίας. Στη βιβλιογραφία επισημαίνεται ευρέως το γεγονός ότι οι διαφορούμενοι πολιτικοί προσανατολισμοί των μεσαίων τάξεων είναι επιρρεπείς σε αλλαγές κατά την περίοδο της κρίσης.⁴⁰ Ενώ οι αυταρχικές τάξεις της μικροαστικής τάξης είχαν λίγο ή πολύ περιοριστεί κατά την περίοδο του μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο κοινωνικού κράτους λόγω της ύπαρξης ενός κοινωνικού συμβολαίου, το οποίο παρείχε ένα βασικό δίχτυ προστασίας για τους μικρούς παραγωγούς και υποστήριζε την προς τα πάνω κοινωνική κινητικότητα, θα μπορούσαν να επανεμφανιστούν πιο έντονες μορφές υποστήριξης αυταρχικών καθεστώτων ως απάντηση στις απειλές της κοινωνικής θέσης των μεσαίων τάξεων, όπως αυτές γίνονται αντιληπτές.

39. Βλ. π.χ. Arzheimer, K. (2012) «Electoral Sociology: Who Votes for the Extreme Right and why – and when?», στο Backes, U. και Moreau, P. (επιμ.) *The Extreme Right in Europe. Current Trends and Perspectives*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 35-50· Hilmer, R., Kohlenrausch, B., Müller-Hilmer, R. και Gagné, J. (2017) «Einstellung und soziale Lebenslage. Eine Spurensuche nach Gründen für rechtspopulistische Orientierung, auch unter Gewerkschaftsmitgliedern», *Working Paper Forschungsförderung*, 44, Αύγουστος 2017, Hans-Böckler-Stiftung.

40. Βλ. Algan, Y., Guriev, S., Papaloannou, E. και Passari, E. (2017) «The European trust crisis and the rise of populism», *Brookings Papers on economic activity*, BPEA Conference Drafts, Σεπτέμβριος 7-8, (διαθέσιμο στο: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2017/09/4_alganetal.pdf).

Η υποστήριξη των κομμάτων του πολιτικού κέντρου, ως εγχώρια βάση της μικροαστικής τάξης μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, έχει σηματοδοτεί από μια σταθερή μείωση κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών. Αυτή η παρατήρηση ισχύει ιδιαίτερα για την κεντροαριστερά, με τη σοσιαλδημοκρατία να χάνει περίπου είκοσι ποσοστιαίες μονάδες ή το μισό ποσοστό των καταμετρημένων ψήφων της το 2000 μέχρι το 2017 σε χώρες του πυρήνα της ΕΕ όπως τη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ιταλία.⁴¹ Συνεπώς, το κομματικό πολιτικό σύστημα χαρακτηρίζεται ολοένα και περισσότερο από μια αποδυνάμωση της ικανότητας των παραδοσιακών μαζικών κομμάτων να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα τόσο των μεσαίων τάξεων όσο και της εργατικής τάξης παράλληλα με τα συμφέροντα των κεφαλαιούχων. Ως αποτέλεσμα, σημαντικά τμήματα όχι μόνο της εργατικής τάξης, αλλά και των μεσαίων τάξεων έχουν ψηφίσει πολιτικά αουτσάιντερ, και ειδικότερα δεξιά εθνικιστικά κόμματα.

Η διάψευση των προσδοκιών τόσο των μεσαίων τάξεων όσο και της εργατικής τάξης δεν βασίζεται μόνο στην παραπληροφόρηση ή τα παράλογα συναισθήματα, αλλά στηρίζεται και στο γεγονός ότι τα συμφέροντά τους δεν λαμβάνονται υπόψη από τις κυβερνήσεις, όπως αποδεικνύεται από έναν αυξανόμενο αριθμό εμπειρικών ερευνών τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ευρώπη.⁴² Ωστόσο, ο αυξανόμενος αποκλεισμός δεν έχει προφανώς ενισχύσει τη μαχητικότητα της εργατικής τάξης. Αντίθετα, οι εμπειρικές μελέτες έχουν δείξει ότι ο πολιτικός ακτιβισμός και οι διαμαρτυρίες μειώνονται με τα αυξανόμενα επίπεδα ανισότητας.⁴³

Παρ' όλα αυτά, το αυξανόμενο μερίδιο της ψήφου προς τα δεξιά εθνικιστικά κόμματα σε όλη την Ευρώπη σηματοδοτεί μια υφέρπουσα κρίση της πολιτικής εκπροσώπησης που βασίζεται τόσο στην πραγματική όσο και στην εν δυνάμει επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου τόσο των μεσαίων τάξεων

41. Βλ. Pauly, M. (2017) «European social democracy extinct?», *Social Europe Blog*, 26 Ιανουαρίου 2018, (διαθέσιμο στο: <https://www.socialeurope.eu/pauly>).

42. Για τις ΗΠΑ βλ. Gilens, M. (2012) *Affluence and influence: economic inequality and political power in America*, Princeton. Για την Ευρώπη βλ. Schäfer, A. (2015) *Der Verlust politischer Gleichheit. Warum die sinkende Wahlbeteiligung der Demokratie schadet*, Frankfurt a.M.

43. Βλ. Solt, F. (2015) «Economic inequality and nonviolent protest», *Social Science Quarterly*, 96(5), σ. 1314-1327.

όσο και της εργατικής τάξης. Παρόλο που αυτό δείχνει πράγματι την εγκατάλειψη της ιδέας της σοσιαλδημοκρατίας, όπως θεσμοθετήθηκε στο κράτος πρόνοιας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν θα πρέπει να ερμηνεύεται ως μια προδιαγεγραμμένη μετάβαση στον αυταρχισμό. Επομένως, ένα βασικό ερώτημα στην τρέχουσα συγκυρία σχετίζεται με το κατά πόσο είναι εφικτή η ανάκαμψη μιας κοινωνικά περιεκτικής δημοκρατίας με έναν τρόπο που θα προωθεί ένα εναλλακτικό πολιτικό σχέδιο.

Προοπτικές για μια λαϊκή πολιτική οικονομία στην ΕΕ

Πάνω από δέκα χρόνια από το ξέσπασμα της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης, η ευρωπαϊκή πολιτική βρίσκεται αυτή τη στιγμή σε σταυροδρόμι. Υποθέτοντας η συνέχιση της ασκούμενης πολιτικής δεν είναι βιώσιμη, τρεις εντελώς διαφορετικές μελλοντικές τροχιές εξέλιξεων μπορούν να προβλεφθούν: μια περαιτέρω εμβάθυνση του αυταρχικού εθνικισμού, η ανάδυση ενός μοντέλου φιλελεύθερου-κοσμοπολιτισμού ή η ανοικοδόμηση ενός δημοκρατικού περιφερειακού μοντέλου.

Το αυταρχικό-εθνικιστικό μοντέλο έχει ως στόχο τη διατήρηση των νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών με την ταυτόχρονη ενίσχυση του εθνικού κράτους, αλλά αυτό μπορεί να το πετύχει μόνο με την προσφυγή σε ολοένα και πιο αυταρχικές μορφές διακυβέρνησης. Ένα τέτοιο μοντέλο θα βασιζόταν ουσιαστικά σε μια πολιτική συμμαχία μεταξύ των τομέων που έχουν εξαγωγικό προσανατολισμό, ειδικότερα της μεσοαστικής τάξης (μεσαίου μεγέθους επιχειρηματίες) και της μικροαστικής τάξης, με πιθανή υποστήριξη τμημάτων της εργατικής τάξης. Η οικονομική σκοπιμότητα του μοντέλου εξαρτάται από την εξωτερική ανταγωνιστικότητα της οικονομίας. Το υψηλό κοινωνικό κόστος του μοντέλου, υπό τη μορφή μισθολογικής κατάρρευσης, υψηλών επιπέδων ανεργίας καθώς και φτώχειας, θα αντιμετωπιστεί πολιτικά μέσω του κατακερματισμού των υποτελών κοινωνικών τάξεων. Προφανώς, το μοντέλο ενισχύει τη δύναμη της κυβέρνησης και του κατασταλτικού της μηχανισμού εις βάρος του κοινοβουλίου και του δικαστικού σώματος. Αν και δεν είναι απόλυτα αναγκαίο, οι δυναμικές θα μπορούσαν τελικά να οδηγήσουν σε πιο αυταρχικές μορφές. Αναφορικά με

την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, το μοντέλο αποδέχεται την ενιαία αγορά και τη νεοφιλελεύθερη μορφή ρύθμισης, αλλά αντιτίθεται στην περαιτέρω πολιτική ολοκλήρωση και τον φεντεραλισμό.

Το μοντέλο φιλελεύθερου-κοσμοπολιτισμού στοχεύει στην ενίσχυση των παγκόσμιων οργανισμών για τη δημοκρατική διαχείριση της παγκοσμιοποίησης. Παρόλο που η παγκόσμια διακυβέρνηση μπορεί να φαντάζει ως μια διαδικασία που λειτουργεί με καθαρά τεχνοκρατικό τρόπο, με όρους επίτευξης της ελάχιστης δημοκρατικής νομιμοποίησης, το μοντέλο θα χρειαζόταν να συμπεριλάβει κάποια μορφή παγκόσμιου φεντεραλισμού και να υποστηρίζεται από ευρύτερους μηχανισμούς σταθεροποίησης και αναδιανομής όπως προκρίνεται από τις ιδέες του παγκόσμιου κεϋνσιανισμού.⁴⁴ Εκτός από την τεχνοκρατική εκδοχή που συνάδει με τις χαγιεκιανές ιδέες της συνταγματοποίησης της οικονομικής τάξης, η πολιτική υποστήριξη για ένα δημοκρατικό σχέδιο ενός παγκόσμιου φεντεραλισμού θα απέκλειε πιθανότατα τις διακρατικές μερίδες του κεφαλαίου και τα ανώτερα στρώματα της νέας μικροαστικής τάξης. Παραμένει ανοιχτό ερώτημα το κατά πόσο θα μπορούσε να οργανωθεί η υποστήριξη μεταξύ των μεσαίων τάξεων και της εργατικής τάξης, αν και πρόσφατα έχουν εμφανιστεί ορισμένες πρωτοβουλίες.⁴⁵ Η υπεροχή του εθνικισμού για τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας στις περισσότερες σημαντικές χώρες του προηγμένου και του αναδυόμενου κόσμου μπορεί να αποτελέσει εμπόδιο στην πολιτική του σκοπιμότητα στο άμεσο μέλλον.

Το δημοκρατικό-περιφερειακό μοντέλο συνδυάζει την ενίσχυση της δημοκρατικής διακυβέρνησης στα τρία επίπεδα: τοπικό, εθνικό, και ΕΕ, με τη στροφή προς την επιλεκτική απο-παγκοσμιοποίηση της οικονομικής δραστηριότητας. Η προώθηση αυτού του μοντέλου θα εξαρτηθεί από τη συμμαχία της εργατικής τάξης με σημαντικά τμήματα των νέων αστικών μεσαίων τάξεων (μικροεπιχειρηματίες, το πρεκαριάτο, και την παραδοσιακή μικροαστική τάξη συμπεριλαμβανομένων των αγροτών-μικροκαλλιεργητών και των εργαζομένων του δημόσιου τομέα). Η δημιουργία μιας τέτοιας

44. Βλ. π.χ. Patomäki, H. (2013) *The Great Eurozone Disaster. From Crisis to Global New Deal*, Λονδίνο.

45. Βλ. π.χ. Progressive International, <https://www.progressive-international.org/open-call/>.

συμμαχίας ετερογενών κοινωνικών φορέων δεν θα είναι εύκολη. Σε βραχυπρόθεσμο και μεσοπρόθεσμο επίπεδο, απαιτείται μια πιο χαλαρή μορφή συνεργασίας, που σέβεται την ταυτότητα του κάθε φορέα εντός του δικού τους πεδίου δράσης, αλλά τους ενώνει κάτω από το γενικό πλαίσιο ενός «αριστερού μωσαϊκού» με συγκεκριμένες πολιτικές εκστρατείες.⁴⁶ Ωστόσο, μακροπρόθεσμα, μέσα από μια διαδικασία κοινού πολιτικού αγώνα, θα πρέπει να διαμορφωθεί μια νέα προοδευτική ταυτότητα που να ενώνει τα μέλη της συμμαχίας για να προωθήσουν μια κοινή πολιτική ατζέντα, ιδίως στο επίπεδο της ΕΕ.

Ποια από αυτές τις τρεις στρατηγικές τροχιές που περιγράψαμε παραπάνω θα αναπτυχθεί το προσεχές διάστημα έγκειται προφανώς στις εικασίες που μπορεί να κάνει ο καθένας. Το μόνο συμπέρασμα που μπορούμε να αντλήσουμε με κάποια βεβαιότητα είναι ότι η επόμενη φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης θα χαρακτηρίζεται από αυξημένα επίπεδα συγκρούσεων και κρίσεων. Η ιστορία υποδηλώνει ότι σε τέτοιες περιόδους οι κοινωνικές τροχιές είναι συγκριτικά πιο ανοιχτές, το οποίο τελικά παρέχει ευκαιρίες για προοδευτική πολιτική αλλαγή. Στις προσπάθειές του να αποτρέψει την αναβίωση του αυταρχικού λαϊκισμού, ο προοδευτικός κόσμος θα πρέπει να επικεντρωθεί στον αγώνα και την ατζέντα που προωθεί την καλή ζωή για όλους/-ες.

Μια τέτοια λαϊκή ατζέντα θα πρέπει να περιλαμβάνει τρία βασικά στοιχεία. Πρώτον, τον αγώνα ενάντια στις ευρέως αντιληπτές αδικίες του μοντέλου του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού όχι μόνο αναφορικά με τη διανομή του εισοδήματος και του πλούτου, αλλά και των άλλων ανισοτήτων αναγνώρισης και εκπροσώπησης γενικότερα.⁴⁷ Η καταπολέμηση των βασικών υπαρκτών ανασφαλειών που έχουν αυξηθεί σημαντικά είναι κεντρικό ζητούμενο. Ένα δεύτερο σημείο αναφέρεται στην ανάγκη προστασίας από τις αρνητικές επιπτώσεις της κατευθυνόμενης από τις επιχειρήσεις παγκοσμιοποίησης και την αναζήτηση μιας εναλλακτικής αρχιτεκτονικής διεθνούς συνεργασίας. Το επίκεντρο για το τελευταίο θα

46. Urban, H.J. (2009) «Die Mosaik-Linke. Vom Aufbruch der Gewerkschaften zur Erneuerung der Bewegung», *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 5/2009, σ. 71-8.

47. Fraser, N. (2008) *Scales of justice. Reimagining political space in a globalizing world*, Cambridge and Malden.

πρέπει να αφορά την αντιμετώπιση των θεμάτων του δημοσιονομικού κανονισμού, της φορολογίας, της δημόσιας υγείας, των περιβαλλοντικών πολιτικών, των δικαιωμάτων των μεταναστών και των κλιματικών προσφύγων, και τη συνεργασία για την ανάπτυξη.⁴⁸ Ένα τρίτο σημείο αφορά την επείγουσα ανάγκη προώθησης του κοινωνικο-οικολογικού μετασχηματισμού των ενεργοβόρων μοντέλων παραγωγής και κατανάλωσης. Συμπληρωματικά, θα πρέπει να υπάρξουν πολιτικές για την προώθηση των τοπικών οικονομιών και των αλληλέγγυων μορφών παραγωγής και κατανάλωσης. Η κοινωνική ένταξη θα πρέπει να εξασφαλίζεται από έναν εργοδότη τελευταίας καταφυγής για τη λειτουργία του δημόσιου τομέα και την περαιτέρω ανάπτυξη του καθολικού συστήματος κοινωνικής πρόνοιας.

48. Nölke, A. (2017) *Linkspopulär. Vorwärts handeln statt rückwärts denken*. Frankfurt am Main.

Στοιχεία επικοινωνίας των μελών της Συντονιστικής Επιτροπής των Ευρωπαίων Οικονομολόγων για μια Εναλλακτική Οικονομική Πολιτική στην Ευρώπη (EuroMemo Group, www.euromemo.eu):

Marija Bartl, Άμστερνταμ (M.Bartl@uva.nl)
Joachim Becker, Βιέννη (Joachim.Becker@wu.ac.at)
Marcella Corsi, Ρώμη (marcella.corsi@uniroma1.it)
Wlodzimierz Dymarski, Πόζναν (vlodymar633@gmail.com)
Trevor Evans, Βερολίνο (evans@hwr-berlin.de)
Marica Frangakis, Αθήνα (frangaki@otenet.gr)
John Grahl, Λονδίνο (j.grahl@mdx.ac.uk)
Peter Herrmann, Ρώμη (herrmann@esosc.eu)
Laura Horn, Ρόσκιλντ (lhorn@ruc.dk)
Aimilia Koukouma, Αθήνα (aimillouko@hotmail.com)
Jeremy Leaman, Λάφμπορο (J.Leaman@lboro.ac.uk)
Jacques Mazier, Παρίσι (mazier@univ-paris13.fr)
Agustín Menéndez, Λεόν (agustin.menendez@unileon.es)
Mahmood Messkoub, Χάγη (messkoub@iss.nl)
Ronan O'Brien, Βρυξέλλες (ronanob@skynet.be)
Werner Raza, Βιέννη (w.raza@oefse.at)
Catherine Sifakis, Γκρενόμπλ (sifakiscatherine@gmail.com)
Achim Truger, Βερολίνο (achim.truger@hwr-berlin.de)
Frieder Otto Wolf, Βερολίνο (fow@snafu.de)

Ευρωπαίοι Οικονομολόγοι για την Εναλλακτική Οικονομική Πολιτική στην Ευρώπη

- EuroMemo Group -

Προοπτικές για μια λαϊκή πολιτική οικονομία στην Ευρώπη

- Υπόμνημα 2019 -

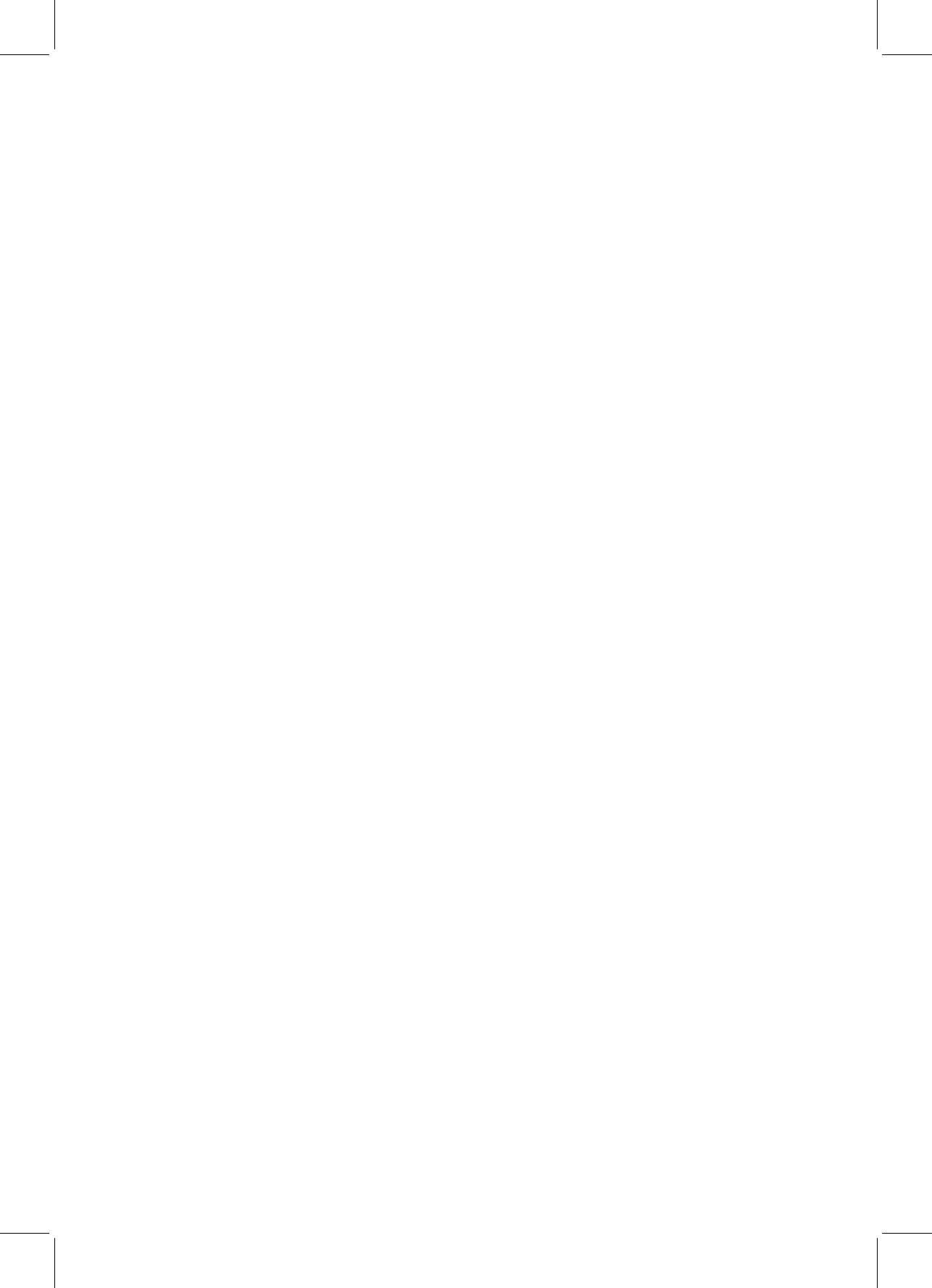
Λίστα Υπογραφών (μέχρι 16 Φεβρουαρίου 2019)

1. **Acocella Nicola** | Ρώμη | Ιταλία
2. **Altzinger Wilfried** | Βιέννη | Αυστρία
3. **Andersson Jan Otto** | Τούρκου | Φινλανδία
4. **Antonoli Davide** | Πεσκάρα | Ιταλία
5. **Antunes Margarida** | Κοϊμπρα | Πορτογαλία
6. **Balaouras Gerassimos** | Αθήνα | Ελλάδα
7. **Bartel Rainer** | Λιντς | Αυστρία
8. **Bartl Marija** | Άμστερνταμ | Ολλανδία
9. **Baum Josef** | Βιέννη | Αυστρία
10. **Becker Johannes M.** | Μάμπουργκ | Γερμανία
11. **Becker Joachim** | Βιέννη | Αυστρία
12. **Beeckmans Paul** | Λιντς | Βρετανία
13. **Bellofiore Riccardo** | Μπέργκαμο | Ιταλία
14. **Benyik Matyas** | Βουδαπέστη | Ουγγαρία
15. **Bieler Andreas** | Νότινχαμ | Βρετανία
16. **Bieling Hans-Jürgen** | Τύμπιγκεν | Γερμανία
17. **Bischoff Joachim** | Αμβούργο | Γερμανία
18. **Bömer Hermann** | Ντόρτμουντ | Γερμανία
19. **Braña Francisco-Javier** | Μαδρίτη | Ισπανία
20. **Brandt Peter** | Χάγκεν | Γερμανία
21. **Buchegger Reiner** | Λιντς | Αυστρία
22. **Burkert Sylvia** | Ντίσελντορφ | Γερμανία
23. **Busch Günter** | Ρόιτλινγκεν | Γερμανία
24. **Buzaglo Jorge** | Στοκχόλμη | Σουηδία
25. **Cěšen Tanja** | Λέσκε | Σλοβενία
26. **Chalmers Douglas** | Γλασκώβη | Βρετανία
27. **Charitos Markos** | Αθήνα | Ελλάδα
28. **Christen Christian** | Βερολίνο | Γερμανία
29. **Clarke Linda** | Λονδίνο | Βρετανία
30. **Corsi Marcella** | Ρώμη | Ιταλία
31. **Czeskleba-Dupont Rolf** | Βαλσού | Δανία
32. **Daremas Georgios** | Αθήνα | Ελλάδα
33. **Degischer Peter** | Βιέννη | Αυστρία
34. **Dellheim Judith** | Βερολίνο | Γερμανία
35. **Detje Richard** | Άρενσμπουργκ | Γερμανία
36. **Devine Pat** | Μάντσεστερ | Βρετανία
37. **Devrim Mecit Nurkalp** | Βρυξέλλες | Βέλγιο
38. **Dolata Ulrich** | Στουτγάρδη | Γερμανία
39. **Durand Cédric** | Βιλανέζ | Γαλλία
40. **Dymarski Wlodzimierz** | Πόζναν | Πολωνία
41. **Ebertz Gunter** | Λειψία | Γερμανία
42. **Eißel Dieter** | Γκίσεν | Γερμανία

43. **Elsner Wolfram** | Βρέμη | Γερμανία
44. **Erixon Lennart** | Στοκχόλμη | Σουηδία
45. **Erne Roland** | Δουβλίνο | Ιρλανδία
46. **Ernst Joachim** | Βρέμη | Γερμανία
47. **Etxezarreta Miren** | Βαρκελώνη | Ισπανία
48. **Evans Trevor** | Βερολίνο | Γερμανία
49. **Fasianos Apostolos** | Αθήνα | Ελλάδα
50. **Fiedler Ulrich** | Βερολίνο | Γερμανία
51. **Finke Meinolf** | Κάστροπ-Ράουξελ | Γερμανία
52. **Fisch Marion** | Αμβούργο | Γερμανία
53. **Fleissner Peter** | Βιέννη | Αυστρία
54. **Frangakis Marica** | Αθήνα | Ελλάδα
55. **Fubini Lia** | Τορίνο | Ιταλία
56. **Garcia-Arias Jorge** | Λεόν | Ισπανία
57. **Genereux Jacques** | Παρίσι | Γαλλία
58. **Giannone Carlo** | Νάπολη | Ιταλία
59. **Glawe Heiko** | Βερολίνο | Γερμανία
60. **Graell Nuria** | Βαρκελώνη | Ισπανία
61. **Grahl John** | Λονδίνο | Βρετανία
62. **Guarini Giulio** | Βιτέρμπο | Ιταλία
63. **Hagelstange Thomas** | Ντίσελντορφ | Γερμανία
64. **Hammer Andreas** | Όστρινγκεν | Γερμανία
65. **Harde Christian** | Βερολίνο | Γερμανία
66. **Hein Eckhard** | Βερολίνο | Γερμανία
67. **Helmedag Fritz** | Τσέμνιτς | Γερμανία
68. **Hennicke Peter** | Βούπερταλ | Γερμανία
69. **Hermann Christoph** | Μπέρκλεϋ | ΗΠΑ
70. **Herrmann Peter** | Ρώμη | Ιταλία
71. **Hesse Horst** | Λειψία | Γερμανία
72. **Hickel Rudolf** | Βρέμη | Γερμανία
73. **Holland Stuart** | Κοΐμπρα | Πορτογαλία
74. **Horn Laura** | Ρόσκιλντ | Δανία
75. **Hovorka Gerhard** | Βιέννη | Αυστρία
76. **Husár Jaroslav** | Μπρατισλάβα | Σλοβακία
77. **Ibbuga Tamer** | Αττάλεια | Τουρκία
78. **Janssen Siebo M.H.** | Βόννη | Γερμανία
79. **Jung Michael** | Αμβούργο | Γερμανία
80. **Kaltenbrunner Annina** | Ληντς | Βρετανία
81. **Kaounis Petros** | Αθήνα | Ελλάδα
82. **Kapeller Jakob** | Ντούισμπουργκ | Γερμανία
83. **Karamessini Maria** | Αθήνα | Ελλάδα
84. **Karasavoglou Tasos** | Καβάλα | Ελλάδα
85. **Karfakis Nikos** | Λάρνακα | Κύπρος
86. **Kisker Klaus Peter** | Βερολίνο | Γερμανία
87. **Klei Manfred** | Μπαντ Ζάλτσούφλεν | Γερμανία
88. **Kleinknecht Alfred** | Χάγη | Ολλανδία
89. **Klute Jürgen** | Χερν | Γερμανία
90. **Koch Max** | Λουντ | Σουηδία
91. **Koratzanis Nasos** | Αθήνα | Ελλάδα
92. **Koukouma Aimilia** | Αθήνα | Ελλάδα
93. **Koutsouris Alex** | Αθήνα | Ελλάδα
94. **Kreimer-de Fries Joachim** | Βερολίνο | Γερμανία
95. **Kropp Manuela** | Βρυξέλλες | Βέλγιο
96. **Krügel Martin** | Ανόβερο | Γερμανία
97. **Krumme Bernd** | Κάσελ | Γερμανία
98. **Kuckero Hajo** | Βρέμη | Γερμανία
99. **Küblböck Karin** | Βιέννη | Αυστρία
100. **Kulke Roland** | Βρυξέλλες | Βέλγιο
101. **Kümmel Stefania** | Νιους | Γερμανία
102. **Larcher Detlev von** | Βείχη | Γερμανία
103. **Laukkanen Erkki** | Ούσιμα | Φινλανδία
104. **Lavoie Marc** | Βιλτανέζ | Γαλλία
105. **Lavery Scott** | Σέφιλντ | Βρετανία
106. **Leaman Jeremy** | Λάμφπορο | Βρετανία
107. **Leandros Nikos** | Αθήνα | Ελλάδα
108. **Lebaron Frederic** | Κασάν | Γαλλία
109. **Lehndorff Steffen** | Ντούισμπουργκ | Γερμανία
110. **Liagouras George** | Χίος | Ελλάδα

111. **Lieber Christoph** | Βερολίνο | Γερμανία
 112. **Loer Barbara** | Βρέμη | Γερμανία
 113. **Lopes Luis** | Κοϊμπρα | Πορτογαλία
 114. **Lorant Karoly** | Βουδαπέστη | Ουγγαρία
 115. **Luft Christa** | Χίος | Ελλάδα
 116. **Lymberakis Petros** | Ηράκλειο | Ελλάδα
 117. **Mahnkopf Birgit** | Βερολίνο? Γερμανία
 118. **Mair Martin** | Βιέννη | Αυστρία
 119. **Manning Sabine** | Βερολίνο | Γερμανία
 120. **Marchl Gerhard** | Βιέννη | Αυστρία
 121. **Margner Manfred** | Όλντενμπουργκ | Γερμανία
 122. **Mazier Jacques** | Βιλτανέζ | Γαλλία
 123. **Meiser Pascal** | Βερολίνο | Γερμανία
 124. **Mencinger Jože** | Λιουμπλιάνα | Σλοβενία
 125. **Messkoub Mahmood** | Χάγη | Ολλανδία
 126. **Mota Júlio Marques** | Κοϊμπρα | Πορτογαλία
 127. **Müller Bernhard** | Αμβούργο | Γερμανία
 128. **Nees Martin** | Ντίσελντορφ | Γερμανία
 129. **Nicaise Ides** | Λουβέν | Βέλγιο
 130. **Novy Andreas** | Βιέννη | Αυστρία
 131. **O'Brien Ronan** | Βρυξέλλες | Βέλγιο
 132. **Oehlke Paul** | Κολωνία | Γερμανία
 133. **Overbeek Henk** | Άμστερνταμ | Ολλανδία
 134. **Papadaki Daphne** | Αθήνα | Ελλάδα
 135. **Papadatou Theodora** | Ζάκυνθος | Ελλάδα
 136. **Papadopoulou Elena** | Αθήνα | Ελλάδα
 137. **Papaioannou Skevos** | Κάσελ | Γερμανία
 138. **Parker Owen** | Σέφιλντ | Βρετανία
 139. **Patomäki Heikki** | Ελσίνκι | Φινλανδία
 140. **Pellegrini Lorenzo** | Χάγη | Ολλανδία
 141. **Perraton Jonathan** | Δουβλίνο | Ιρλανδία
 142. **Petit Pascal** | Παρίσι | Γαλλία
 143. **Phillips Tony** | Σέφιλντ | Βρετανία
 144. **Pianta Mario** | Φλωρεντία | Ιταλία
 145. **Plank Leonhard** | Βιέννη | Αυστρία
 146. **Plehwe Dieter** | Βερολίνο | Γερμανία
 147. **Plihon Dominique** | Βιλτανέζ | Γαλλία
 148. **Prausmüller Oliver** | Βιέννη | Αυστρία
 149. **Ptak Ralf** | Κολωνία | Γερμανία
 150. **Puig-Gómez Albert** | Βαρκελώνη | Ισπανία
 151. **Quindós Pablo** | Βαγιαδολίδ | Ισπανία
 152. **Radke Bjorn** | Μπάρενχοφ | Γερμανία
 153. **Rahmanzadeh Ahad** | Βόννη | Γερμανία
 154. **Ramazzotti Paolo** | Ματσεράτα | Ιταλία
 155. **Raza Werner** | Βιέννη | Αυστρία
 156. **Reinwarth Stefanie Marie** | Μόναχο | Γερμανία
 157. **Reitzig Jörg** | Λουντβιχσχάφεν | Γερμανία
 158. **Richez-Battesti Nadine** | Μασσαλία | Γαλλία
 159. **Riemann Siegfried** | Μπρούχκεμπελ | Γερμανία
 160. **Ross Richard** | Λονδίνο | Βρετανία
 161. **Robbach Uwe** | Έρφουρτ | Γερμανία
 162. **Saadaoui Jamel** | Στρασβούργο | Γαλλία
 163. **Salanti Andrea G.** | Ντάλιμπε | Ιταλία
 164. **Sander Bernhard** | Βούπερταλ | Γερμανία
 165. **Sauer Thomas** | Γίνα | Γερμανία
 166. **Sawyer Malcolm** | Λήντς | Βρετανία
 167. **Schneider Klaus** | Αμβούργο | Γερμανία
 168. **Schumm-Garling Ursula** | Βερολίνο | Γερμανία
 169. **Schunter-Kleemann Susanne** | Βρέμη | Γερμανία
 170. **Schütz Bernhard** | Λιντς | Αυστρία
 171. **Seeck Dietmar** | Έμντεν | Γερμανία
 172. **Sener Ulas** | Πότσνταμ | Γερμανία
 173. **Setterfield Mark** | Νέα Υόρκη | ΗΠΑ
 174. **Siebecke Gerd** | Αμβούργο | Γερμανία
 175. **Sifakis Catherine** | Γκρενόμπλ | Γαλλία
 176. **Sorg Thomas** | Άλτμπαχ | Γερμανία
 177. **Sorg Richard** | Αμβούργο | Γερμανία
 178. **Souida Rea Panoraia** | Αθήνα | Ελλάδα

-
179. **Spangenberg Joachim H.** | Κολωνία | Γερμανία
180. **Staritz Cornelia** | Βιέννη | Αυστρία
181. **Stavrou Lambros** | Ιωάννινα | Ελλάδα
182. **Steinitz Klaus** | Βερολίνο | Γερμανία
183. **Stigendal Mikael** | Μάλμο | Σουηδία
184. **Strydom Piet** | Κορκ | Ιρλανδία
185. **Supinska Jolanta** | Βαρσοβία | Πολωνία
186. **Tasiran Ali Cevat** | Λονδίνο | Βρετανία
187. **Theodorakopoulou Anastasia** | Αθήνα | Ελλάδα
188. **Thomasberger Claus** | Βερολίνο | Γερμανία
189. **Tomidajewicz Janusz** | Ζιελόνια Γκόρα | Πολωνία
190. **Toporowski Jan** | Λονδίνο | Βρετανία
191. **Troost Axel** | Λειψία | Γερμανία
192. **Truger Achim** | Βερολίνο | Γερμανία
193. **Urban Hans-Jürgen** | Φρανκφούρτη | Γερμανία
194. **van der Pijl** | Σάσσεξ | Βρετανία
195. **van Maasakker Henry** | Ναϊμέχεν | Ολλανδία
196. **Vassiliadis Vassilis** | Αθήνα | Ελλάδα
197. **Veneziani Roberto** | Λονδίνο | Βρετανία
198. **Vertova Giovanna** | Μπέργκαμο | Ιταλία
199. **Wahsner Roderich** | Βρέμη | Γερμανία
200. **Walther Rolf** | Ντεσόου-Ρόσλοου | Γερμανία
201. **Wendl Michael** | Κιρχανσόρνγκ | Γερμανία
202. **Werner Alban** | Άαχεν | Γερμανία
203. **Wigger Angela** | Ναϊμέχεν | Ολλανδία
204. **Wolf Frieder Otto** | Βερολίνο | Γερμανία

ΔΙΟΡΘΩΣΗ - ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Αιμιλία Κουκούμα, Μαρίκα Φραγκάκη

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Αιμιλία Κουκούμα, Ρέα Σούδα, Αγγελική Τσακουμάγκου, Μαρίκα Φραγκάκη

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Γραφικές Τέχνες Ύψιλον

ΕΚΤΥΠΩΣΗ

Σύνθεση

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ

Κεραμεικού 46 & Μυλλέρου, 104 36, Αθήνα

τηλ: 210 3217745, φαξ: 210 3212531

email: info@poulantzas.gr

www.poulantzas.gr

